

Gospodarstvo, rat i Crkva u zreom novovjekovlju

Milan Vrbanus

(Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod)

DEMOGRAFSKI PREDUVJETI ZA RAZVOJ RATARSTVA U POŽEŠKOJ KOTLINI KRAJEM 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA

UDK 314.6:631(497.5 Slavonija)''179/180''

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 3. 2007.

Autor je u radu nastojao prikazati demografske preduvjete za razvoj ratarstva u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Pokušao je utvrditi brojnost odraslih muškaraca u kućanstvima na tom području te utjecaj promjene njihovog broja na veličinu obrađenih oranica. Pri tome je analizirao i komparirao podatke iz popisâ Caraffine komisije iz 1698. i 1702., ostalo arhivsko gradivo te objavljene historiografske radove.

Ključne riječi: Požeška kotlina, kraj 17. i početak 18. stoljeća, stanovništvo, kućanstvo, ratarstvo.

UVOD

Proučavanje demografskih preduvjeta nužno je za bolje razumijevanje razvoja ratarstva na nekom području. U radu sam nastojao pokazati kako su pojedini aspekti demografskog razvoja (naseljenost, veličina naselja, veličina kućanstva, brojnost odraslih muškaraca) utjecali na razvoj ove gospodarske grane u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Svaki od aspekata zasebno je obrađen kako bi se bolje mogao razumjeti njihov utjecaj na razvoj ove gospodarske grane. Budući da sam ovu analizu radio na temelju popisa Caraffinih komisija iz 1698. i 1702. godine, nisam obradio brojnost ženskih članova kućanstava jer popisivači nisu popisali supruge nositelja kućanstava kao ni supruge *inquilina*, nego samo kćeri pa nije moguće u potpunosti obraditi ovu problematiku jer bi obrada rezultirala nepotpunim rezultatima, što sam nastojao izbjeći.

Područje Požeške kotline vrlo je zahvalno za statističke analize te proučavanje društveno-ekonomskih i demografskih procesa krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Popisivači Caraffine komisije popisali su ovo područje i 1698. i 1702. godine. Srećom, ovi popisi ostali su sačuvani, što omogućuje kvalitetnu analizu. Također, područje Požeške kotline čini zasebnu geografsku cjelinu omeđenu slavonskim gorjem (Krnđija, Papuk, Psunj, Požeška gora i Dilj),¹ što su poštivali kao granice ovog područja i popisivači. Ta činjenica omogućuje danas analizu podataka iz ovih popisa. Doduše, nemoguće je vršiti analize popisa po pojedinim okruzima jer su pojedini okruzi zauzimali različite veličine, odnosno neki su okruzi popisani 1698., ali ne i 1702. godine i obratno.

Proučavanje demografskih povijesti važno je za proučavanje gospodarske povijesti uopće, pa tako i Požeške kotline. Stanovništvo je nositelj ekonomskog razvoja te je stoga nužno proučavanje svih aspekata demografskih prilika kako bi se moglo razumjeti ekonomski razvoj. Naročito je bitno utvrditi veličinu kućanstva, odnosno broj članova po kućanstvu kako bi se moglo lakše utvrditi radne mogućnosti stanovništva, ali i njihove prehrambene potrebe.

OSLOBOĐENJE POŽEŠKE KOTLINE OD OSMANSKE VLASTI

Osmanska vojska krenula je 1683. godine prema Beču. Tijekom ljeta iste godine opsjedala je Beč, ali ju je krajem ljeta porazila kod Kahlenberga poljska i carska vojska predvođene poljskim kraljem Janom III. Sobjeskim i Karlom Lotarinškim. U listopadu iste godine kršćanska vojska porazila je osmansku vojsku kod Parkanya.²

¹ *Geografija SR Hrvatske Istočna Hrvatska* knj. 3, (Zagreb 1975.), 228.

² Thomas M. Barker, *Doppeladler und Halbmond – Entscheidungsjahr 1683*, (Graz, Köln, Wien, 1982.), 223-226, 238-316, 329-340; Hans Urbanski, *Karl von Lothringen – Österreichs Türkenieger – Biographie*, (Wien, 1983.), 110, 136-142, 169-172; Uwe A. Oster, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden Der «Türkenlouis» - Feldherr im Schatten von Prinz Eugen*, (Köln, 2001.), 87-91, 93-94; Ludwig Hüttl, *Max Emanuel Der Blaue Kurfürst 1679 – 1726 – Eine politische Biographie*, (München, 1976.), 123; Nicholas Henderson, *Prince Eugen of Savoy*, (London 2002.), 18-20; Wolfgang Oppenheimer, *Prinz Eugen von Savoyen – Feldherr und Baumeister Europas*, (Wien, 2004.), 50; Wolfgang Oppenheimer, *Prinz Eugen von Savoyen – Feldherr – Staatsmann Mäzen*, (München, 1996.), 38; Ivan Parvev, *Habsburg and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683 – 1739)*, (New York, 1995.), 34-42; Franz Herre, *Prinz Eugen – Europas heimlicher Herrscher*, (Stuttgart, 1997.), 36; Jeremy Black *European International Relations 1648-1815*, (Hampshire 2002.), 79-80; Stefan Čakić, *Velika seoba Srba 1689/90. i Patrijarh Arsenije III. Crnojević* (Novi Sad, 1982.), 31-32; Dragoljub R. Živojinović, *Uspom Evrope od 1450. do 1789.* (Novi Sad, 1985.), 339; Petar Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, (Beograd, 2002.), 297-299; Josip Bösendorfer, *Crte iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovske i Srijemske te Kraljevskog i slobodnog grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*, (pretisak: Vinkovci 1994.), (Osijek, 1910.), 335; Ive Mažuran, «Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691.

Poslije prvih uspjeha kršćanske vojske tijekom 1683. godine, Bečki dvor odlučio je nastaviti rat s Osmanskim Carstvom. Za vrijeme dogovaranja ratne strategije, u Beč su stigli fra Luka Imbrišimović i biskup Nikola Ogramić koji su nastojali nagovoriti Dvorsko ratno vijeće da započne vojne operacije u Slavoniji. Pri tome su ih uvjerovali da će im se stanovništvo pridružiti kršćanskoj vojsci čim stignu u Slavoniju. Stoga je 1684. godine Dvorsko ratno vijeće odlučilo voditi rat na dvije fronte. Glavnina kršćanske vojske ratovala je u Mađarskoj, a manji dio u Slavoniji pod zapovjedništvom generala Lesliea.³

Tijekom 1684. i 1685. godine banska i krajiška vojska te vojska lokalnog stanovništva ratovala su u slavonskoj Podravini i zapadnoj Slavoniji. Budući da je Dvorsko ratno vijeće 1686. godine odlučilo sve vojne potencijale angažirati na zauzimanju Budima, obustavljene su sve vojne akcije u Slavoniji. Taj angažman rezultirao je krajem ljeta zauzimanjem Budima. Zatišje na slavonskom ratištu nastojala je iskoristiti osmanska vojska te je pokušala ponovno zauzeti Viroviticu, ali nije uspjela.⁴

godine», *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje* sv. 1, (Osijek, 1991.), 106; Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, (Zagreb, 1992.), 116; Ferdo Šišić, *Županija virovitička u prošlosti* (Osijek, 1896), 71; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja* (Zagreb, 1970.), 199; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo* (Zagreb, 1998.), 247; Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat za oslobođenje*, Djela JAZU knj. XI, (Zagreb, 1891.), 108-109.

³ Derek McKay, *Prinz Eugen von Savoyen – Feldherr dreier Kaiser*, (Graz, Wien, Köln, 1979.), 19; Michael Hochedlinger, *Austria's Wars od Emergence – War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*, (London, 2003.), 157, 168; Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*, (Cambridge University Press, 2000.), 78; Grga Novak, «Borba Dubrovnik za slobodu 1683. - 1699.», *Rad JAZU* knj. 253, (Zagreb, 1935.), 5; Čakić, *Seoba*, 32; Mažuran, *Hrvati*, 248; Matuz, *Carstvo*, 117; Rokai, Đere, Pal, Kasaš, *Istorija Mađara*, 299; Parvev, *Habsburg and Ottomans*, 42-45; Radoslav Lopašić, *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Imbrišimović*, (Zagreb, 1888.) 149; Rudolf Horvat, *Slavonija - povjesne rasprave, crtice i bilješke* knj. II, (Zagreb, 1936.), (pretisak: Vinkovci, 1994.), 189; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 110-111; Bösendorfer, *Crtice*, 335; Šišić, *Županija*, 72.

⁴ Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, (Slavonski Brod, 2004.), 87-88; Ive Mažuran, *Valpovo – Sedam stoljeća znakovite prošlosti*, (Valpovo, 2004.); 56; Ive Mažuran, «Virovitica i njezina okolica za osmanske vladavine (1552.-1684.)», *Virovitički zbornik 1234-1984*, (Virovitica, 1986.), 137-138; Ive Mažuran, «Rat za oslobođenje od osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine i stanovništvo Slavonije krajem 17. stoljeća», *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, Radovi zavoda za znanstveni rad JAZU* knj. 2, (Osijek 1988.), 29-32, 34; Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku knj. 6, (Osijek, 1993.), 459; Filip Potrebnica, «Povijesni prilozi Slatine i okolice tijekom XVIII. i XIX. stoljeća», *Slatina 1297. – 1997.*, (Zagreb, 1999.), 225-226; Filip Potrebnica, «Slatina i okolica tijekom XVIII. i XIX. stoljeća», *Zlatna dolina Godišnjak Požeštine* vol. 3, (Požega, 1997.), 53; Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, 149-150; Radoslav Lopašić, «Slavonski spomenici za XVII. vjek. Pisma iz Slavonije u XVII. vjeku (1633.-1709.)» *Starine JAZU* knj. 30, (Zagreb, 1902.), 63-64; Mažuran, *Hrvati*, 249-252, 254; Šišić, *Županija*, 72-74; Rudolf Horvat, *Slavonija - povjesne rasprave, crtice i bilješke* knj. I, (Zagreb, 1936.), (pretisak: Vinkovci, 1994), 134; Ive Mažuran, «Požega i požeška kotlina za turske vladavine», *Požega 1227 – 1977*, (Požega, 1977.), 192; Ive Mažuran, «Virovitica pod upravom vojske, Dvorske komore i vlastelina (1684. - 1736.)», *Virovitički zbornik 1234 – 1984*, (Virovitica, 1986), 141; Mažuran, «Rat», 107-109;

Poslije oslobođenja Budima Dvorsko ratno vijeće odlučilo je 1687. godine zauzeti Osijek te nastaviti prodor prema Beogradu koji su također namjevali zauzeti. U ljeto iste godine kršćanska vojska pokušala je zauzeti Osijek, ali nije uspjela jer se u gradu okupila velika osmanska vojska predvođena velikim veziirom Sulejman-pašom. Poslije neuspješnog napada na grad kršćanska se vojska povukla u Mađarsku nastojeći izvući osmansku vojsku na otvoreno, što joj je i uspjelo pa su se polovicom kolovoza te vojske sukobile u bici kod brda Harsanya gdje je osmanska vojska poražena. Nakon te pobjede, kršćanska vojska započela je u rujnu vojnu akciju za oslobođenje Slavonije od osmanske vlasti. Na taj način oslobođena je do kraja godine gotovo cijela Slavonija osim tvrđava Brod i Gradiška.⁵

Sljedeće godine glavnina kršćanske vojske nastavila je vojne operacije protiv osmanske vojske te je osvojila Beograd i prodrila na jug preko Balkanskog poluotoka.⁶ Istovremeno je osmanska vojska provaljivala iz Bosne u Požešku kotlinu nastojeći povratiti barem dio izgubljenih područja.

Horvat, *Slavonija* II, 189-190; Bösendorfer, *Crtice*, 335-336; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 114, 119; Josip Matasović, «Stari osječki most», *Narodna starina* 18, (Zagreb, 1929.), 25; Mažuran, «Rat», 107, 109-111; Rokai, Đere, Pal, Kasaš, *Istorija Mađara*, 300; Hochedlinger, *Austria's Wars od Emergence*, 159; Parvev, *Habsburg and Ottomans*, 52-53; Oster, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden*, 110-118; Miklós Molnár, *A Concise History of Hungary*, (Cambridge University Press, 2001.), 131-133; Urbanski, *Karl von Lothringen*, 188; Hüttl, *Max Emanuel*, 150-154; McKay, *Prinz Eugen von Savoyen*, 22; John P. Spielman, *Leopold I. – Zur Macht nicht geboren*, (Graz, Wien, Köln, 1981.), 119.

⁵ Slavko Gavrilović, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka II*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda – Spomenici na tuđim jezicima Srpske akademije nauka i umetnosti knj. XXX, (Beograd, 1990.), 25-27; Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II dio: *Spomenici o Slavoniji u 17. stoljeću (1640-1702.)*, Djela JAZU knj. XI (Zagreb, 1891.), 20-23; *Historija naroda Jugoslavije* knj. II, (Zagreb, 1959.), 814; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja* (Zagreb, 1970.), 199; Lajos Szita, «Oslobođenje Slavonije i Osijeka od Turaka», *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* I, (Osijek, 1991.), 190-199, 201-202; Othmar Pickl, «Udio Štajerske u pobjedi nad Turcima kod brda Harsany godine 1687. Prilog logistici «Velikog turskog rata»», *Historijski zbornik* knj. XLI/1988, (Zagreb, 1989.), 184, 186-188, 207-211; Slavko Gavrilović, «Podaci o Turcima u Velikoj Kanjiži i Iloku iz vremena velikog bečkog rata», *Zbornik Matice srpske za istoriju* 39, (Novi Sad, 1989.), 104; Ive Mažuran, «Popis Darde i nekih naselja u Baranji 1695., odnosno 1698. godine», *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* vol. I, (Osijek, 1991.), 14-15; Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku JAZU* knj. 6, (Osijek, 1993.), 459; Mažuran, *Hrvati*, 256-260; Mažuran, *Valpovo*, 58-59; Mažuran, «Požega», 192-194; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 108, 123-124, 126-129; Čakić, *Seoba*, 31, 33; Matasović, «Most», 25-26; Mažuran, «Rat», 113-116; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 32-35; Horvat, *Slavonija* I, 5-6, 8, 11 134-135; Horvat, *Slavonija* II, 189-190; Bösendorfer, *Crtice*, 336-338; Šišić, *Županija*, 74-76; Mažuran, «Virovitica», 141; Herman Kaurić, *Pakrac*, 88; Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, 151-152; Lopašić, «Spomenici», 72-73, 81; Oster, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden*, 124; Parvev, *Habsburg and Ottomans*, 55; Urbanski, *Karl von Lothringen*, 191-192; McKay, *Prinz Eugen von Savoyen*, 23; Spielman, *Leopold I.*, 120-121.

⁶ Detaljni izvještaj o vojnim operacijama oko Beograda te na Balkanskom poluotoku napisao je glavni zapovjednik operacije Maximilian Emanuel (Kriegsarchiv, Alte Feld Akten, kut. 193, fasc. 13, spis br 13, fol. 684r-741r)

Međutim, kršćanska vojska i jedinice sastavljene od lokalnog stanovništva onemogućavale su je u njezinim nastojanjima.⁷

Poslije poraza osmanske vojske u bici kod Harsanya, sultan je imenovao za novog vezira Fazil Mustafu Köprülüja koji je počeo sređivati unutarnje prilike, ali i protuofenzivu protiv kršćanske vojske. Njegovim nastojanjima pripomogla je i vanjsko-politička situacija. Francuski kralj Louis XIV. započeo je vojne operacije u Porajnju čime je prisilio Leopolda I. na prebacivanje glavnine svoje vojske s Balkanskog poluotoka na Rajnu, što je omogućilo osmanskoj vojsci lakše izvođenje protuofenzive protiv oslabljene kršćanske vojske.⁸

Poslije poraza kršćanske vojske u Kačaničkom klancu početkom 1690. godine, počela je protuofenziva osmanske vojske na cijeloj liniji fronte, što je rezultiralo općim povlačenjem kršćanske vojske prema Beogradu. Ponovno osvajanje Beograda polovicom rujna 1690. godine potaklo je osmansku vojsku na sveopći prodor u Slavoniju. Osmanska vojska zauzela je u nekoliko tjedana veći dio Požeške kotline, Povučje, Pobosučje. Potkraj jeseni iste godine Husein-paša pokušao je osvojiti Osijek, što mu ni nakon duže opsade nije uspjelo.⁹

U proljeće sljedeće godine osmanska i kršćanska vojska intenzivno su se pripremale za odlučnu bitku. U ljeto 1691. godine sukobile su se kod Slankamena. Kršćanska vojska, predvođena Ludwigom Badenskim, porazila je osmansku vojsku pod velikim vezirom Fazil Mustafom Köprülujem. Nakon te pobjede, glavnina kršćanske vojske krenula je u Banat nastojeći osvojiti Veliki Varadin.¹⁰

⁷ Josip Buturac, «Stanovništvo Požege i okolice 1700-1950.», *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* knj. 43, (Zagreb 1967.), 219-220; Julije Kempf, *Požega – Zemljopisne bilješke iz okoline i priloge za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, (Požega, 1910.), (pretisak: Jastrebarsko, 1995.), 155; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 35-36; Mažuran, «Rat», 116-117; Mažuran, *Hrvati*, 260-261; Mažuran, «Požega», 194; Mažuran, «Virovitica», 141; Herman Kaurić, *Pakrac*, 90; Herman Kaurić, «Pisma», 85-89; Lopašić, «Spomenici», 73-77, 81; Horvat, *Slavonija I*, 12, 135; Horvat, *Slavonija II*, 191; Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, 154-156; Bösendorfer, *Crtice*, 338-339; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 138-139.

⁸ Joseph Bergin (ed.), *The Seventeenth Century Europe 1598-1715.*, (Oxford University Press 2001.), 133-134; David Kaiser, *Politics and War European Conflict from Philip II to Hitler*, (Cambridge, Massachusetts 1992.), 185-186; Jeremy Black, *European Warfare 1660-1815*, (London and New York 2003.), 95, -96; Black, *Relations 1648-1815*, 83; Matuz, *Carstvo*, 117-118; Živojinović, *Uspomna Evrope*, 270.

⁹ Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, 80-81; Bergin (ed.), *The Seventeenth Century*, 133-134; Oster, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden*, 147-154; Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence*, 171; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 38; Mažuran, «Požega», 195-196; Mažuran, «Rat», 119-120; Horvat, *Slavonija I*, 101; Mažuran, «Virovitica», 142; Mažuran, *Hrvati*, 264 i 266-267; Bösendorfer, *Crtice*, 339; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 153 i 156; Josip Kljajić, *Brodsko tvrđava*, (Slavonski Brod, 1998.), 29; Herman Kaurić, *Pakrac*, 90; Matasović, «Most», 28-30; Šišić, *Županija*, 79; Lopašić, «Spomenici», 98.

¹⁰ Oster, *Markgraf Ludwig von Baden*, 175-181; Parvev, *Habsburg and Ottomans*, 118-119; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 39; Mažuran, «Virovitica», 142; Mažuran, «Požega», 196; Mažuran, «Rat», 121; Mažuran, *Hrvati*; 268; Horvat, *Slavonija I*, 104; Šišić, *Županija*, 79; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 160; Herman Kaurić, *Pakrac*, 90-91; Kljajić, *Tvrđava*, 29.

Bečki dvor nije namjeravao pokrenuti veće vojne akcije u Slavoniji jer je vjerovao da su na ovom području smještene jake vojne jedinice osmanske vojske. Doduše, glavni vojni zapovjednik Ludwig Badenski odlučio je da dio vojske predvođen vojvodom Carlom du Croyem, banom Nikolom Erdödyjem i pukovnikom Makarom pokrene vojne operacije u Slavoniji. Pošto je obaviješten da je osmanska vojska napustila Požegu, pukovnik Makar odmah je ušao s vojskom u grad. Nakon toga, Bečki je dvor naredio vojvodi du Croyu i banu Erdödyju da osvoje utvrde Brod i Gradišku, što su oni u prvoj polovici listopada i učinili. Polovicom istog mjeseca osmanska vojska predala je utvrdu Pakrac čime je Slavonija zauvijek oslobođena od osmanske vojske.¹¹

DEMOGRAFSKI PREDUVJETI

Utjecaj društvenih prilika na demografske promjene

Početak rata između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva stanovništvo je počelo napuštati vlastite kuće. Kršćansko stanovništvo većinom je otišlo izvan Slavonije, a manji dio u okolne šume. Među stanovništvom islamske vjere vladala je i prije početka rata ratna psihoza. Naime, stanovništvo je negativno tumačilo različite događaje kao predznake poraza osmanske vojske. Stoga je dio stanovništva odmah poslije poraza svoje vojske pod Bečom počeo napuštati vlastite kuće te se povlačilo preko Save i Dunava u Bosnu i Srbiju. Stanovništvo islamske vjeroispovijesti naročito je počelo napuštati vlastite kuće nakon kršćanskog osvajanja Virovitice. Stanovništvo islamske vjere otišlo je iz grada zajedno s osmanskom vojskom. Premda je zapovjednik Leslie obećao osmanskoj vojsci u Virovitici slobodan odlazak njima i stanovništvu, dijelovi kršćanske vojske napali su ih prilikom povlačenja iz grada, što je vrlo vjerojatno i stanovništvo islamske vjeroispovijesti u Požeškoj kotlini potaklo na napuštanje vlastitih kuća. U nastavku vojnih operacija kršćanska vojska oslobodila je u Podravini 200 naselja, ali je pri tome uništila i dio naselja te ubila dio stanovnika, što je negativno utjecalo na demografske prilike na širem području Slavonije. Stanovnike su sigurno takve vijesti potakle na napuštanje domova i povlačenje u okolne šume, odnosno udaljšavanje iz neposredne ratne ugroženosti.¹²

¹¹ Herman Kaurić, *Pakrac*, 90-91; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 39; Mažuran, «Rat», 121; Mažuran, *Hrvati*, 268-269; Mažuran, «Požega», 196; Kljajić, *Tvrđava*, 29; Mažuran, «Virovitica», 142; Mažuran, «Požega», 196; Šišić, *Županija*, 79; Lopašić, «Spomenici», 104.

¹² FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 418, spis br. 98, fol. 485-558, spis br. 100, fol. 572-619; fasc. r. Nr. 419, spis br. 101-102, fol. 1-99; Lopašić, «Spomenici», 53; Josip Barbarić i Miljenko Holzleitner, *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.-1697.)*, (Jastrebarsko, 2000.), 94-97; Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 459; Mažuran, «Virovitica», 141; Potrebeca, «Prilozi», 225-226; Potrebeca, «Slatina», 53; Bösendorfer, *Crtice*, 335; Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, 149; Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 114; Horvat, *Slavonija I*, 134; Horvat, *Slavonija II*, 189; Mažuran, «Rat», 108; Mažuran, *Hrvati*, 250; Šišić, *Županija*, 72; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 29-30.

Početak vojnih akcija u Požeškoj kotlini u jesen 1687. godine rezultirao je potpunim povlačenjem stanovništva islamske vjere s ovog područja. Kršćansko stanovništvo također je napustilo vlastite kuće te se povuklo u okolne šume skrivajući se i od osmanske, ali i od kršćanske vojske.¹³ Slična je situacija bila i u drugim dijelovima Slavonije, ali i na drugim područjima gdje su se vodile borbe s osmanskim vojskom.¹⁴

O posljedicama vojnih operacija u Požeškoj kotlini najbolje svjedoči popis Slavonije iz 1688. godine. Prema tom popisu na ovom području bilo je nenaseljeno 39 kršćanskih i 85 turskih naselja. Istovremeno, bilo je naseljeno samo 22 naselja u kojima je bilo 992 naseljene kuće sa 4.460 stanovnika.¹⁵ Doduše, prilikom analize ovog popisa treba znati da trenutno nije poznato kako je on nastao. Također, može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da su popisivači vrlo loše obavili svoj posao. Naime, na području okruga Kaptol popisivači nisu pronašli ni jedno naseljeno selo, ali su utvrdili da na tome području ima 105 naseljenih kuća u kojima je živjelo 716 stanovnika.¹⁶ Također, može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da se stanovništvo nije dragovoljno odazvalo popisu jer nije imalo previše povjerenja u predstavnike nove vlasti, naročito vojne. Naime, vojni zapovjednici, ali i vojnici, svojim odnosom prema lokalnom stanovništvu i svećenstvu nisu ulijevali nikakvo povjerenje. O tome svjedoče i pisma Luke Ibrišimovića zagrebačkom biskupu u kojima vrlo negativno prikazuje njihov odnos prema lokalnom stanovništvu i svećenstvu.¹⁷

Poslije oslobođenja od osmanske vlasti, stanovništvo se polako vraćalo u domove. Njihovu bržem povratku u Požešku kotlinu nisu pridonosile različite zloupotrebe vojnika i njihovih vojnih zapovjednika, ali ni česte provala osmanske vojske tijekom 1688. godine. Ponovni prodor osmanske vojske u Požešku kotlinu 1690. godine te zaposjedanje većeg dijela toga područja prouzročili su povlačenje većine preostalog stanovništva u okolne šume. Tako su se u jesen 1690. godine stanovnici Požege povukli zajedno s vojskom u okolne šume prema Kutjevu i Velikoj prije ulaska osmanske vojske u grad. O tome svjedoči i pismo Marina Hunalića kojim je u jesen 1691. godine obavijestio pukovnika Makara da je grad napustila osmanska vojska te da je gotovo potpuno napušten.¹⁸

¹³ Finanz- und Hofkammer archiv, Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 418, spis br. 98, fol. 485-558, spis br. 100, fol. 572-619; fasc. r. Nr. 419, spis br. 101-102, fol. 1-99.

¹⁴ Tako je general Dünwald izvjestio da je Osijek prilikom ulaska kršćanske vojske u jesen 1687. godine bio gotovo potpuno pust. Isto tako zapovjednik Ludwig Wilhelm Badenski obavijestio je Bečki dvor da je područje od Kostajnice do Gradiške potpuno napušteno i opustošeno. (Smičiklas, *Oslobođenje Slavonije*, 126; Kljajčić, *Tvrđava*, 27.)

¹⁵ Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 32-33.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Barbarić – Holzleitner; *Pisma Luke Ibrišimovića*, 148-149; Lopašić, «Spomenici», 74; Herman Kaurić, «Pisma», 76.

¹⁸ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239;

Društvene prilike u Požeškoj kotlini prvih godina poslije oslobođenja od osmanske vlasti bile su vrlo loše. Budući da je Habsburška Monarhija još uvijek ratovala s Osmanskim Carstvom, Bečki je dvor morao prvenstveno brinuti o potrebama vojnih jedinica. Stoga se u sukobu između Dvorskog ratnog vijeća i Dvorske komore priklonilo stavovima Ratnog vijeća. Na taj je način na području cijele Slavonije, pa tako i Požeške kotline, uspostavljeno dvovlašće. Na temelju prijedloga Dvorskog ratnog vijeća veći dio Požeške kotline je povojničen. Pod upravom Dvorske komore u Požeškoj kotline ostao je samo grad Požega. Bečki je dvor prešutno dozvolio vojnim zapovjednicima prikupljanje većine poreznih prihoda te prihoda tridesetničarskih ureda, pa je porezne i tridesetničarske prihode na ovom području prikupljao glavni vojni zapovjednik general Guido von Starhemberg. Takva situacija rezultirala je zategnutim odnosima i sukobima između vojnih zapovjednika i komorskih službenika.¹⁹

Vojni su zapovjednici činili različite zloupotrebe, a prednjačili su general Starhemberg i vojni komesar Kestler. Vojni zapovjednici izricali su presude stanovnicima za počinjena nedjela. Pri tome su ih često neopravdano kažnjavali i zatvarali. Vojni komesar Kestler te njegov potčinjeni komesar za Požešku kotlinu kapetan Schlintenbuch vršili su različite zloupotrebe prilikom određivanja broja porcija za vojsku (primanje mita za određivanje manjih porcija, premda su im ipak odredili veću porciju, te različite zloupotrebe prilikom ubiranja poreza). Osim toga vojni zapovjednici, ali i vojnici, oduzimali su im bez razloga stoku, uglavnom volove koji su im bili potrebni za kvalitetno obrađivanje oranica.²⁰

Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148; Sršan, *Naselja*, 15-354; Herman Kaurić, *Pakrac*, 90; Mažuran, «Rat za oslobođenje», 38-39; Mažuran, «Virovitica», 142; Mažuran, «Požega», 195-196; Mažuran, «Rat», 119-121; Mažuran, *Hrvati*, 267-269; Šišić, *Županija*, 79; Lopašić, «Spomenici», 98, 104.

¹⁹ Josip Bösendorfer, «Kako je došlo do slavonskog urbara 1756. godine», *Rad JAZU* knj. 240 (Zagreb, 1931.), 233; Ive Mažuran, «Podjela Slavonije na Vojnu krajinu i tzv. Paoriju, odnosno Provincijal 1702. godine», *Izvjestaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine, Građa za historiju Osijeka i Slavonije* knj. 7, (Osijek, 1989.), 20-23; Ive Mažuran, «Podjela Slavonije na Vojnu granicu (krajinu) i Provincijal 1702. godine i uspostava feudalnih odnosa na novim temeljima», *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku JAZU* knj. 6, (Osijek, 1993.), 21; Mažuran, *Hrvati*, 282; Mažuran, *Valpovo*, 61; Mažuran, «Virovitica», 143-144.

²⁰ O ponašanju vojnih zapovjednika i komorskih službenika govori izvještaj komorskih popisivača iz 1698. godine. Prema tom izvještaju naročito su se isticali glavni zapovjednik general Guido Starhemberg, vojni komesar Ernest Kestler, pukovnik Makar, kapetan Samniz, kapetan Johann Adam Langer te vojni komesar na području Požeške kotline Johann Georg Schlintenbuch. Iznijet ću ovdje nekoliko primjera teških zloupotreba. U selu Vranić vojni zapovjednik kaznio je Iactima Stankovicha s 38,80 forinti jer su razbojnici opljačkali nekog putnika iz Banske Hrvatske koji je prenočio kod njega. U selu Smoljanovci vojni zapovjednik kaznio je Thomu Stoicha s 20 forinti jer je kiša uništila pismo koje je prenosio po naređenju vojnog zapovjednika. Generalu Starhembegu stanovništvo Požeške kotline dalo je 1696.

Takva situacija u Požeškoj kotlini sigurno nije pozitivno utjecala na brži povratak bivšeg stanovništva, ali ni na naseljavanje novog stanovništva. Naravno, oslobođenjem ovog područja krajem 1691. godine stvoreni su preduvjeti za povratak barem dijela bivšeg stanovništva u svoje kuće. To naročito vrijedi za stanovništvo iz okolnih šuma koje se sigurno vrlo brzo poslije protjerivanja osmanske vojske vratilo u vlastite kuće. Međutim, može se pretpostaviti s prilično velikom sigurnošću da se stanovništvo, koje je napustilo ovo područje, više uglavnom nije vratilo jer je ili smrtno stradalo na putu do novog boravišta, ili je preminulo u novom boravištu, ili se snašlo na novom području te se više nije željelo vratiti u svoje bivše kuće. Naravno, nemoguće je utvrditi koliki je udio takva stanovništva, ali se može s velikom sigurnošću pretpostaviti da nije bio mali. Također, bržem jačanju naseljenosti pridonosila je i migracija stanovništva iz bližih i udaljenijih dijelova Osmanskog Carstva.²¹ Naime, promjene stanovništva u nekim naseljima Požeške kotline vidljive su i u popisu Caraffine komisije iz 1702. godine. Međutim, u većini

godine 1 vola jer je utjecao na kapetana Samniza. Požežani su mu dali 1695. godine 1 konja i 80 rajnskih forinti, 1696. godine 12 kunovih koža, a 1697. godine 12 dukata da bi im odredili manju količinu porcija za vojsku. Na području okruga Kamensko stanovništvo je moralo dati kapetanu Samnizu 100 oka zobi, 4 oke maslaca, 2 oke voska, jedno janje ili prase, brojna jaja i kokoši. Kapetan Samniz oduzeo je stanovništvu u okrugu Kamensko nasilno dva vola i brojne vučje i kunove kože. Ovako velika davanja stanovnici nisu bili dužni davati ovom zapovjedniku. Takvih primjera zloupotreba bilo je jako mnogo na području Požeške kotline. General Starhemberg uzimao je od stanovnika novac, sve vrste žitarica, kunove i lisičje kože, od zaklanog vola stanovnici su morali davati jezik, ili dvije oke mesa, med, ribu, maslac i druge poljoprivredne proizvode. Vojni komesar Kestler tjerao je stanovnike da besplatno prevoze municiju i druge vojne potrepštine te je stanovnicima otmicao različite proizvode. Kapetan Johan Georg Schlichtenbuch, pobirač porcija za vojsku, činio je različite zloupotrebe u Požeškoj kotlini. On je pobirući porcije za vojsku uzimao više od stotinu forintu za generalovu kuhinju i pivnicu, stanovništvo je moralo besplatno hraniti i timariti volove koje im je dao na čuvanje te je zahtijevao da svaki vojvodakluk dade jednog vola vojnom komesaru Kestleru, stanovništvo je moralo podmirivati Schlichtenbuchove i Kestlerove životne i druge privatne troškove. Ovdje sam naveo samo dio zloupotreba, nezakonitosti i nasilja koje su počinili vojni zapovjednici u Požeškoj kotlini. (FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 388, fol. 1r-104r; fasc. r. Nr. 391, fol. 80r-87v, 118r-119v, 123r-124r, 183r-185r, 192r i 260r-266v; Mažuran, «Slavonija», 22 i 32; Mažuran, *Valpovo*, 61; Mažuran, «Podjela Slavonije», 21 i 26)

²¹ Na područje Habsburške Monarhije migrirala je 1689. godine velika skupina Srba s područja Osmanskog Carstva. Poslije neuspjele vojne akcije Eugena Savojskog u Bosnu 1697. godine, velika skupina katoličkog stanovništva migrirala je na područje Habsburške Monarhije. Patrijarh Arsenije III. Crnojević preveo je 1689./90. godine nekoliko desetaka tisuća stanovnika. Predstavnici srpskog stanovništva zatražili su na saboru u Baji 1694. godine dozvolu da se nasele na području oko Požege i Pakraca. Bosanski franjevci preveli su iz bosanske Posavine i istočne Bosne u Slavoniju, prema vijesti zabilježenoj u *Kronici Franjevačkog samostana*, nešto manje od 50.000 stanovnika. (Čakić, *Seoba*, 233, 241; Ive Mažuran, «Bitka kod Sente i upad princa Eugena Savojskog u Bosnu do Sarajeva 1697. godine (Dnevnik princa E. Savojskog)», *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* 5 (Osijek 1999.), 237; Ive Mažuran, «Bitka kod Sente i prodor u Bosnu 1697. uvod u pregovore o miru između Svete lige i Osmanskog Carstva 1699. godine», *Pro Historia Croatica 1 Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića*, (Zagreb 2002.), 123; *Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi I (1706-1787)*, (Slavonski Brod 1995.), 10-11)

naselja nemoguće je s potpunom sigurnošću utvrditi promjene stanovništva. Nažalost, u popisu nije zabilježeno vrijeme kada su se naselili novi stanovnici na ovo područje, pa nije moguće utvrditi vrijeme njihova naseljavanja.²²

Loše društvene prilike rezultirale su napuštanjem ovog područja, o čemu svjedoči i izvještaj popisivača Požeške kotline iz 1698. godine. Na temelju podataka iz ovog izvještaja može se zaključiti da je stanovništvo prilično masovno napuštalo ovo područje. Ništa bolja situacija nije bila ni u drugim dijelovima Slavonije koje je stanovništvo također napuštalo, o čemu svjedoči i jedan izvještaj²³ koji je nastao prije 1698. godine.²⁴

Djelovanje Caraffine komisije iz 1698. godine rezultiralo je poboljšanjem društvenih prilika na području Požeške kotline. Poboljšanje društvenih prilika omogućilo je jačanje naseljenosti, što je vidljivo i u povećanju broja kućanstava u četverogodišnjem razdoblju. U ovom razdoblju broj kućanstava u naseljima povećao se u više od 3/4 svih naselja na ovom području. Isto tako poboljšanje društvenih prilika rezultiralo je i naseljavanjem novih naselja.²⁵ (Tablica 2.) Jačanje naseljenosti primijetio je i grof Caraffa prilikom svog drugog boravka na ovom području.²⁶

Naseljenost

Naseljenost je prilično dobar pokazatelj društvenih prilika te vrlo važan preduvjet za razvoj gospodarstva na nekom području. Naime, veći broj kućanstava u naseljima omogućavao je stanovnicima međusobno posuđivanje vučne stoke te međusobno pomaganje prilikom obrade vlastitih oranica. Međutim, u Požeškoj kotlini krajem 17. stoljeća stanovnici jednog naselja nisu imali dovoljno volova za zajedničko uprezanje u jedan plug. Stoga je, zbog nedostatka potrebnih volova, veća naseljenost naročito značajna radi zajedničkog obrađivanja vlastitih oranica.

²² FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148.

²³ Prema izvještaju koji je nastao prije 1698. godine druge dijelove Slavonije napustilo je 592 obitelji. (FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 391, fol. 207r-207v)

²⁴ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 388, travanj, fol. 1r-104r; FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 391, fol. 207r-207v.

²⁵ FHKA, fond: HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, fond: AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148.

²⁶ Ive Mažuran, «Podjela Slavonije na Vojnu krajinu i tzv. Paoriju, odnosno Provincijal 1702. godine», *Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine, Građa za historiju Osijeka i Slavonije* knj. 7, (Osijek, 1989.), 42.

Na području Požeške kotline bilo je 1698. godine naseljeno 139 naselja. Naselja su većinom imala najviše do 10 kućanstava. Naselje je prosječno imalo manje od 10 kućanstava. Međutim, u polovici naselja živjelo je maksimalno do 6 kućanstava. Na ovom području u više od $\frac{4}{5}$ svih naselja (81,29%) imalo je do 10 kućanstava.²⁷ (Tablice 2. i 4. te grafikon 1.)

Stanovništvo je krajem 17. stoljeća posjedovalo malo volova za obradu vlastitih oranica pa uglavnom nisu mogli samostalno obrađivati vlastite oranice. Stoga su bili prisiljeni međusobno posuđivati volove. Međutim, na području Požeške kotline u nešto manje od $\frac{3}{5}$ svih naselja (58,99%) stanovnici nisu posjedovali dovoljno volova ni za zajedničko uprezanje u jedan plug. Takva su naselja većinom imala do 10 kućanstava. Zajedničko obrađivanje vlastitih oranica bilo je moguće samo u većim naseljima gdje su sva kućanstva posjedovala dovoljno volova za zajedničko uprezanje u jedan ili više plugova.

Postavlja se pitanje kako je stanovništvo obrađivalo vlastite oranice. Budući da je stanovništvo trebalo 3-5 pari volova za uprezanje u jedan plug,²⁸ većina stanovništva nije imala preduvjete za kvalitetnije obrađivanje vlastitih oranica. Naravno, stanovništvo je moglo posuđivati volove iz susjednih naselja, a zauzvrat su vlasnicima volova mogli manualno odraditi neke poljoprivredne poslove (kopanje ili ubiranje plodova). Također, dio stanovništva mogao je vlastite oranice obraditi uprežući manji broj volova u plug, kao i krave. Isto tako neki su obrađivali vlastite oranice i motikama. Međutim, na taj način stanovništvo nije moglo obraditi veću površinu vlastitih oranica, nego samo manju površinu koja je vjerojatno jedva bila dovoljna za vlastito prehranjivanje. Slaba naseljenost te nedostatak volova potrebnih za obrađivanje vlastitih oranica onemogućavali su brži razvoj ratarstva na području Požeške kotline krajem 17. stoljeća.

Djelovanje prve Caraffine komisije omogućilo je poboljšanje društvenih prilika u cijeloj Slavoniji, pa tako i u Požeškoj kotlini. Poboljšanje društvenih prilika pozitivno je utjecalo na jačanje naseljenosti ovog područja, što je omogućilo jačanje ratarstva, ali i drugih gospodarskih grana.

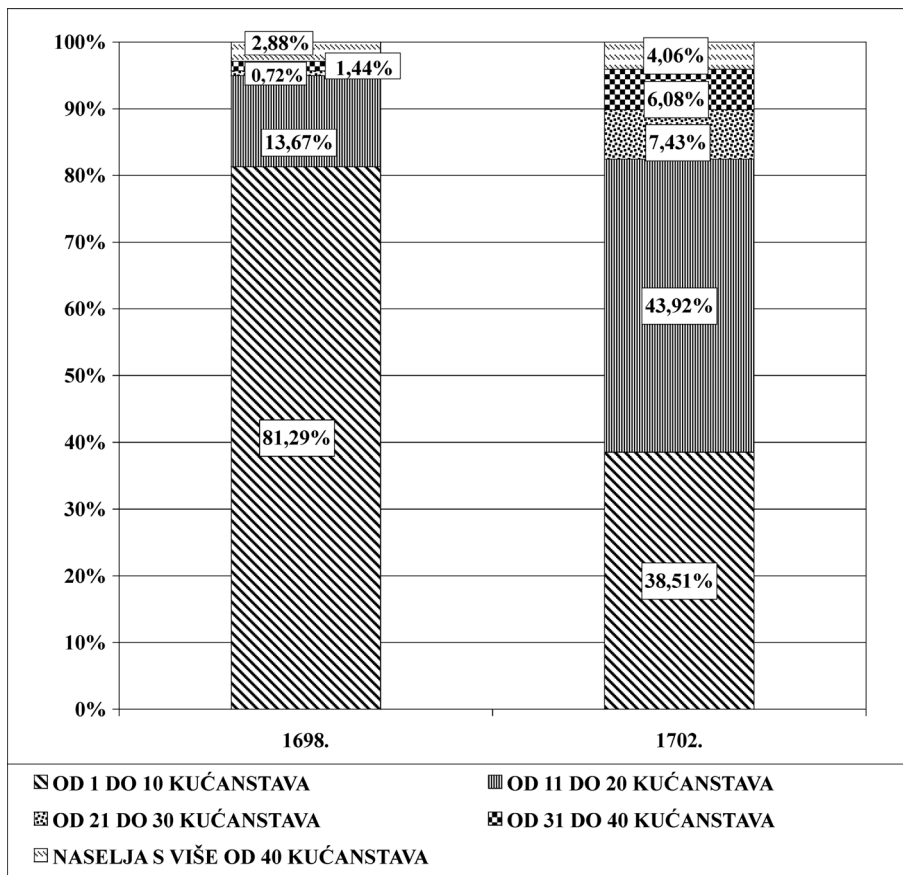
Usprkos jačanju naseljenosti, naselja su još uvijek bila relativno mala. Doduše, u četverogodišnjem razdoblju smanjio se udjel malih naselja (od 1 do 10 kućanstava), a povećao se udjel naselja koja su imala od 11 do 20 kućanstava. Naime, krajem 17. stoljeća na području Požeške kotline mala naselja činila su više od $\frac{4}{5}$ svih naselja (81,29%), a četiri godine kasnije nešto manje od $\frac{2}{5}$ (38,51%). S druge strane, u ovom razdoblju povećao se udjel

²⁷ Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

²⁸ Jasna Čapo, *Vlastelinstvo Cernik - Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*, Posebna izdanja Instituta za etnologiju i folkloristiku, knj. 16, (Zagreb 1991.), 44.

Grafikon 1.

Struktura naselja u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

IZVOR: FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 45-555.

naselja koja su imala od 11 do 20 kućanstava, pa su takva sela početkom 18. stoljeća činila više od $\frac{2}{5}$ svih sela (43,92%).²⁹

Povećanje veličine naselja u Požeškoj kotlini pozitivno je utjecalo na razvoj poljoprivrede, a naročito ratarstva. Već sam naglasio da je stanovništvo krajem 17. i početkom 18. stoljeća obrađivalo vlastite oranice volovima. Naravno, stanovništvo Požeške kotline većinom nije posjedovalo dovoljno volova za samostalno obrađivanje vlastitih oranica. Naime, početkom 18. stoljeća samo je 11 kućanstava (0,46% svih kućanstava) moglo samostalno

²⁹ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 45-555.

obrađivati vlastite oranice. Početkom 18. stoljeća u većini naselja bilo je dovoljno volova za zajedničko uprezanje barem u jedan plug, a u nekim naseljima bilo je moguće zajednički upreći više plugova.³⁰

Zajedničko uprezanje volova u plug moguće je ako su se stanovnici međusobno poznavali. Međutim, kako su zajednički uprezali volove ako se nisu međusobno poznavali? Naime, stanovnici unutar jednog naselja lakše su se upoznavali nego stanovnici iz dvaju susjednih ili udaljenih naselja. Probleme im je vjerojatno pričinjavala i činjenica da se stanovništvo u mnogim selima promijenilo. Međutim, egzistencijalne potrebe stanovnika prisiljavale su ih na međusobnu suradnju, čime se razvijalo i međusobno povjerenje. Naravno da se međusobna suradnja lakše uspostavljala u okviru jednog naselja nego između dvaju susjednih naselja. Stoga je povećanje broja volova u okviru jednog naselja početkom 18. stoljeća sigurno pozitivno utjecalo na brži razvoj ratarstva u Požeškoj kotlini jer je stanovništvo lakše posuđivalo potrebne volove unutar jednog naselja, nego iz drugog naselja. Na taj su način lakše obrađivali i veće površine vlastitih oranica, što im je u rodnijim godinama omogućavalo prikupljanje viškova poljoprivrednih proizvoda, odnosno stjecanje novca potrebnog za kupnju volova nužnih za obradu vlastitih oranica.

Slične prilike bile su krajem 17. i početkom 18. stoljeća i u drugim dijelovima Slavonije. Pобољшanje društvenih prilika i u drugim dijelovima Slavonije rezultiralo je jačanjem naseljenosti, što je omogućilo lakše obrađivanje vlastitih oranica. Naime, većina stanovnika i u drugim dijelovima Slavonije nije posjedovala dovoljno volova za samostalno obrađivanje vlastitih oranica,³¹ pa je stanovništvo moralo međusobno posuđivati volove kako bi obradili vlastite oranice te na taj način osigurali prehranjivanje vlastitih obitelji, odnosno pribavili, prodajom viškova poljoprivrednih proizvoda, potreban novac.

Veličina kućanstva

Za proučavanje demografskih preduvjeta naročito je značajno pitanje veličine pojedinog kućanstva. Brojnost kućanstava naročito je bitna za kućanstva bez volova. Naime, brojnija kućanstva bez volova mogla su lakše obraditi vlastite oranice. Budući da su kućanstva koja su posuđivala volove morala odraditi zaprežni rad manualnim radom, ovu su obavezu lakše podmirivala veća nego manja kućanstva.

³⁰ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

³¹ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 391, fol. 697-761; fasc. r. Nr. 393, fol. 378-401; fasc. r. Nr. 418, spis br. 98, fol. 485-558, spis br. 100, fol. 572-619; fasc. r. Nr. 419, spis br. 101-106, fol. 1-143, spis br. 108, fol. 146-153, spis br. 110, fol. 173-211, spis br. 121, fol. 535-539 i fol. 805-819; HDA, AUCB, fasc. 127, spis br. 39, fol. 196-250, fasc. 128, spis br. 14, fol. 198-422 i fasc. 192, spis br. 21; Mažuran, *Popis naselja*, 45-61, 89-247 i 386-555; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 17-89; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 61-67 i 72-85.

Nažalost, trenutno je vrlo teško utvrditi veličinu pojedinog kućanstva. Hammel i Wachter pokušali su, na temelju popisa iz 1698. godine, utvrditi veličinu kućanstava. Međutim, pokušaj ovih autora nije pretjerano uvjerljiv jer su pri analizi koristili metode koje nas ne uvjeravaju da bi dobiveni rezultati mogli biti točni. Naravno, moguće je da su kućanstva na ovom području mogla imati prosječan broj članova³² koji su spomenuti autori izračunali, ali, kako sam već naglasio, argumentacija im nije pretjerano uvjerljiva.³³ Naime, autori su se, nastojeći utvrditi veličinu kućanstva, koristili različitim kompjutorskim simulacijama, kao što je mikrosimulacija Monte Carlo.³⁴ Autori su dobili različite rezultate koje i sami nazivaju statističkim pokušajima.³⁵ Nadalje, koristili su pri analizama matične knjige i druge demografske izvore koji su nastali oko 1760. godine ili kasnije.³⁶ Na taj način dobili su rezultate koje su argumentirali rezultatima dobivenim analizama koje nisu pretjerano uvjerljive.

Polazeći od razloga popisivanja Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća, nastojao sam utvrditi broj odraslih muškaraca u pojedinom kućanstvu. Naime, popisivači su nastojali utvrditi broj potencijalnih poreznih obveznika. Premda Hammel i Wachter navode da su popisom obuhvaćeni samo članovi kućanstava stariji od 15 godina.³⁷ Međutim, u instrukcijama iz 1698. i 1702. godini navedeno je da se popišu svi stanovnici bez obzira na njihov socijalni status, zanimanje, vjeru i dob.³⁸ Stoga bi se moglo zaključiti da su popisani svi stanovnici koji su se zatekli na području Slavonije, pa tako i Požeške kotline. Međutim, analiza broja stanovnika u Požeškoj kotlini ostavila me je u nevjerici. Naime, na temelju popisa Caraffine komisije moglo bi se zaključiti da je ovo područje bilo gotovo potpuno pusto. Naime, na području Požeške kotline bilo je krajem 17. stoljeća popisano samo 2.508 muških članova, a početkom 18. stoljeća 5.324.³⁹

³² Prema analizi Hammela i Wachtera na području Požeške kotline bilo je između nešto manje od 7 i nešto više od 9 članova po kućanstvu. (Eugene A. Hammel i Kenneth W. Wachter, «Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1698. godine», *Etnološka tribina* 19, (Zagreb 1996.), 142-143.)

³³ Hammel i Wachter, «Vrednovanje», 109-150.

³⁴ Mikrosimulacija Monte Carlo uz pomoć kompjutora, koji ima sat koji otkucava svaki mjesec, razmatra jednom mjesečno svaku živu osobu te svaku vrstu demografskog događaja (rađanje, sklapanje braka i smrt). Sami autori navode da u ovoj metodi «...kompjutor baca novčić za svaku osobu i za svaki demografski događaj (smrt, sklapanje braka, rađanje) i ako je vjerojatnost najvjerojatnije od tih događaja veća od slučajnog broja (između 0 i 1) koji je izabran za osobu, taj se događaj zbiva toj osobi.» (Hammel i Wachter, «Vrednovanje», 124-125)

³⁵ Hammel i Wachter, «Vrednovanje», 125.

³⁶ Isto, 125-144.

³⁷ Isto, 111.

³⁸ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 391, fol. 386v i fasc. r. Nr. 419, fol. 999r.

³⁹ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Analizirajući način popisivanja stanovnika zaključio sam da se popisivači nisu pridržavali instrukcija za popis stanovnika. Naročito to vrijedi za popis iz 1702. godine gdje je isti popisivač različito popisao pojedine okruge. Naime, popisivači Požeške kotline popisali su u jednom okrugu samo muževe, sinove i kćeri, a u drugom samo oženjenu braću i sinove. Tako su primjerice u okruzima Treštanovac, Brestovac, Velika i Kaptol popisani samo muževi, sinovi i kćeri, a u okruzima Kutjevo, Gradište, Požega, Kamensko i Vrhovci oženjena braća i sinovi. Pri tome su u okrugu Kutjevo popisali oženjenu braću i sinove zajedno, a u ostalim okruzima, osim okruga Vrhovci, posebno. Naročito je zanimljiv popis okruga Vrhovci. Ovdje su popisivači u selu Vrhovci popisali oženjenu braću i sinove zajedno, a u ostalim naseljima posebno. Razlike postoje i u načinu popisivanja njihove imovine.⁴⁰

U popisu ostalih okruga iz 1702. godine također postoje poprilične razlike. Tako su primjerice u gradu Osijeku, selu Retfali, selima Koprivna, Bezenca, Laslovo i Korođ te okrugu Karaševo popisivači popisali muške potomke oženjene braće i sinova te muške potomke *inquilina*. Ni u jednom drugom okrugu nisu popisali muške potomke oženjene braće i sinova te *inquilina*. Isto su tako samo u okruzima Petrovaradin i Virovitica te selu Neradim popisali slobodnu braću. Nevjerojatno je da su samo u gradu Osijeku, selu Retfali, selima Koprivna, Bezenca, Laslovo i Korođ te okrugu Karaševo oženjena braća i sinovi te *inquilini* imali potomstvo, odnosno da je na području okruga Petrovaradin i Virovitica te selu Neradim bilo neoženjene braće. Sigurno je u drugim dijelovima Slavonije bilo oženjene braće i sinova te *inquilina* s potomstvom kao i neoženjene braće i sinova. Također, nevjerojatno je da na području Požeške kotline ni jedan oženjeni brat i sin nema potomstvo. Isto tako nevjerojatno je da među potomcima oženjene braće i sinova te *inquilina* nema ni jedne kćeri.⁴¹

Na temelju svih ovih činjenica zaključio sam da se popisivači nisu striktno pridržavali dobivenih instrukcija, nego su očito imali i druge upute koje do sada nisam pronašao. Stoga sam sklon prikloniti se mišljenju da su popisani samo stanovnici s 15 i više godina koji su mogli biti porezni obveznici, odnosno koji su ispunjavali obaveze prema budućem zemaljskom gospodaru ili državi. Naime, popis Caraffine komisije nije prvenstveno popis stanovnika, nego popis poreznih obveznika, odnosno osoba koje mogu ispunjavati radne i druge obaveze prema budućem zemaljskom gospodaru i državi.

Analizirajući popis iz 1698. godine nastojao sam utvrditi kakve su bile mogućnosti stanovništva Požeške kotline da obrade što veće površine vlasti-

⁴⁰ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

⁴¹ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 418, spis br. 98, fol. 485-558, spis br. 100, fol. 572-619; fasc. r. Nr. 419, spis br. 101-106, fol. 1-143, spis br. 108, fol. 146-153, spis br. 110, fol. 173-211, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527, spis br. 121, fol. 535-539 te fol. 601-643 i 805-819; HDA, AUCB, fasc. 127, spis br. 39, fol. 196-250, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183, fasc. 128, spis br. 14, fol. 198-422 i fasc. 192, spis br. 21.

tih oranica. Stoga mi je veličina pojedinog kućanstva ili prosječna veličina kućanstva vrlo značajna za razumijevanje ove problematike. Prilikom utvrđivanja veličine kućanstava uzeo sam u obzir i *inquiline* koji su živjeli zajedno s kućedomaćinima.

Popisivači su krajem 17. stoljeća popisali u Požeškoj kotlini 2.508 odraslih muškaraca, što je prosječno oko 2 odrasla muškarca po kućanstvu. U većini kućanstava živjela su uglavnom dvojica odraslih muških članova. Međutim, krajem 17. stoljeća polovica kućanstava imala je maksimalno 2 odrasla muškarca. Krajem 17. stoljeća u naseljima Požeške kotline prosječno je živjelo 18 odraslih muškaraca.⁴² (Tablice 6. i 8.)

Na temelju iznesenih podataka moguće je zaključiti da je krajem 17. stoljeća u Požeškoj kotlini nedostajalo radne snage za obrađivanje vlastitih oranica. Nedostatak radne snage najočitiiji je u okrugu Požega i Velika gdje je bilo najviše kućanstava bez muških članova, odnosno kućanstava koja su vodile udovice. Također, nedostatak snage osjetio se i u okruzima Brestovac i Kutjevo. (Tablica 6.) Doduše, u okrugu Požega živjelo je u naseljima prosječno 44 odrasla muškarca. Međutim, na području okruga Požega više od $\frac{3}{5}$ svih kućanstava (62,73%) bilo je u gradu Požegi.⁴³

Najviše radne snage bilo je u okrugu Kamensko gdje je bilo prosječno nešto više od 2,5 odrasla muškarca po kućanstvu. Na području ovog okruga u najviše kućanstava živjela su 2 ili 3 odrasla muškarca. Nešto manje ih je bilo u okruzima Pleternica i Gradište, ali još uvijek više od prosjeka za Požešku kotlinu.⁴⁴ (Tablica 6.) Međutim, ni u ova tri okruga nije bilo dovoljno radne snage za obrađivanje većih površina oranica.

Naravno, broju muških članova kućanstava trebalo bi dodati i odrasle ženske članove kućanstva. Naime, i žene su također obavljale različite poslove u ratarstvu. Međutim, popis Caraffine komisije ne donosi podatke o svim odraslim ženama u kućanstvu, pa je nemoguće utvrditi njihov točan broj. Naime, moguće je sa sigurnošću utvrditi broj kćeri u kućanstvima (s 15 i više godina), ali ne i broj supruga kućedomaćina i *inquilina*. Ako broju odraslih muškaraca pribrojimo kćeri, može se zaključiti da su kućanstva prosječno imala manje od tri člana te da je polovica kućanstava imala maksimalno tri člana.⁴⁵

Poboljšanje društvenih prilika nakon djelovanja prve Caraffine komisije rezultiralo je jačanjem naseljenosti na ovom području što je, osim u povećanju broja naseljenih naselja te broja kućanstava u većini naselja, vidljivo iz broja članova kućanstava.

⁴² Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

Početakom 18. stoljeća na području Požeške kotline povećao se broj odraslih muškaraca, pa su ih popisivači popisali 5.324. Prosječno je u kućanstvu živjelo nešto više od 2 odrasla muškarca. Povećanje njihova broja vidljivo je i u povećanju njihova prosječnog broja po naselju. Sada ih je u naseljima na ovom području bilo prosječno oko 36. Premda se povećao njihov prosječan broj po kućanstvu, u najviše kućanstava početkom 18. stoljeća živio je samo jedan odrasli muškarac. Takva su kućanstva činila nešto više od $\frac{2}{5}$ svih kućanstava (40,59%).⁴⁶ (Tablice 6. i 7.) Zanimljivo je da se u četverogodišnjem razdoblju povećao udjel kućanstava s jednim odraslim muškarcem, kao i udjel kućanstava koja su imala manje odraslih muškaraca od prosjeka za Požešku kotlinu.

Premda se početkom 18. stoljeća povećao broj odraslih muškaraca, još uvijek je u Požeškoj kotlini nedostajalo radne snage. Radna snaga je naročito nedostajala na području okruga Gradište, Kutjevo, Kamensko, Požega i Vrhovci. U ovim okruzima više od polovice kućanstava imalo je samo jednog odraslog muškarca. Naročito je nedostatak radne snage vidljiv na području okruga Požega i Gradište gdje se udjel broja kućanstava s maksimalno jednim odraslim muškarcem kretao od oko $\frac{7}{10}$ do oko $\frac{9}{10}$ svih kućanstava. (Tablica 7.) Nedostatak radne snage u ovim okruzima vidljiv je i u prosječnom broju odraslih muškaraca koji je bio manji od prosjeka za područje Požeške kotline.⁴⁷

Više radne snage bilo je na području okruga Brestovac, Kaptol, Treštanovac i Velika. Na području tih četiriju okruga u najviše kućanstava živjela su po tri odrasla muškaraca. Takva su kućanstva činila između $\frac{1}{3}$ i $\frac{3}{7}$ svih kućanstava na ovom području. Takva struktura broja odraslih muškaraca na područja tih četiriju okruga rezultirala je prosječnim brojem odraslih muškaraca po kućanstvu većim od prosječnog broja u Požeškoj kotlini.⁴⁸

Kao i krajem 17., i početkom 18. stoljeća bilo bi potrebno dodati i odrasle ženske članove kućanstva. Međutim, zbog načina popisivanja kućanstava nemoguće je utvrditi ukupan broj žena u pojedinom kućanstvu pa ih nisam pribrojio broju odraslih muškaraca. Ipak, pribrojimo li početkom 18. stoljeća broj odraslih muških osoba i poznati broj odraslih žena, dobit ćemo da je u nešto više od $\frac{2}{5}$ svih kućanstava (40,93%) na ovom području živjela jedna odrasla osoba.

Na temelju dobivenih rezultata moguće je zaključiti da su se početkom 18. stoljeća na području Požeške kotline poboljšali preduvjeti za obrađivanje oranica. Usprkos toj činjenici, još uvijek nije bilo dovoljno radne snage za obrađivanje većih površina oranica. Nedostatak radne snage onemogućavao je brži razvoj gospodarstva, naročito ratarstva. Stanovništvo bez potrebne vučne stoke

⁴⁶ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

⁴⁷ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

i s nedostatkom radne snage nije moglo obrađivati veće površine, nego je moglo samo osiguravati nužno prehranjivanje članova kućanstva. Stoga je većina stanovništva teško prikupljala novčana sredstva za nabavu potrebne vučne stoke kako bi lakše obradili što veće površine vlastitih oranica.

Nedostatak radne snage na području Požeške kotline krajem 17. i početkom 18. stoljeća mogao se ublažiti dovoljnim brojem volova potrebnih za obrađivanje vlastitih oranica. Stoga sam izvršio analizu broja volova prema broju odraslih muškaraca. Analiza pokazuje da većina kućanstava s manjkom radne snage nije imala ni dovoljno volova potrebnih za obradu vlastitih oranica, što je potpuno očekivano budući da je na ovom području manje od 1% kućanstava (manje od 0,5%) imalo dovoljno volova za samostalno uprezanje u plug. U četverogodišnjem razdoblju povećao se prosječan broj volova po kućanstvu prema broju odraslih muškaraca. Usprkos tome, i kućanstva s većim brojem odraslih muškaraca i dalje su većinom posjedovala manji broj volova. Doduše, na ovom području početkom 18. stoljeća povećao se prosječan broj volova prema broju odraslih muškaraca u svim kategorijama kućanstava. Međutim, u svim kategorijama kućanstava prosječan broj volova bio je nedovoljan za obrađivanje većih obrađivih površina.⁴⁹ (Tablice 9., 10., i 11.) Na temelju ovih rezultata moguće je zaključiti da kućanstva uglavnom nisu imala uvjete za obrađivanje većih površina oranica. Doduše, brojnija kućanstva nedostatak volova nadoknađivala su brojnijom radnom snagom, što je im je ipak omogućavalo obrađivanje većih površina oranica. S druge strane, kućanstva s manjim brojem odraslih muškaraca i manjim brojem volova nisu imala mogućnosti obraditi veću površinu vlastitih oranica.

Naravno, zanimljivo je pitanje kakav je utjecaj imalo povećanje broja odraslih muškaraca na veličinu zasijanih površina. Logičko razmišljanje upućuje na zaključak da bi povećanje broja odraslih muškaraca, odnosno radne snage, trebalo pozitivno utjecati na povećanje veličine obrađenih oranica. Da bih odgovorio na ovo pitanje, poslužio sam se koeficijentom korelacije koji omogućuje utvrđivanje međuodnosa dviju varijabla. Osim toga, postavio sam si pitanje koliko bi se povećala veličina obrađenih oranica s obzirom na povećanje broja odraslih muškaraca. Odgovor na to pitanje dobio sam izračunavanjem koeficijenta regresije. Također, primjena koeficijenta determinacije omogućila mi je pretpostavku za koji dio stanovništva vrijedi pretpostavka o utjecaju povećanja radne snage na veličinu obrađenih oranica. Na temelju dobivenih rezultata mogao sam utvrditi utjecaj povećanja broja odraslih muškaraca na veličinu obrađenih oranica.

Povećanje radne snage na području Požeške kotline krajem 17. stoljeća pozitivno je utjecalo na povećanje površina obrađenih oranica. Doduše, vri-

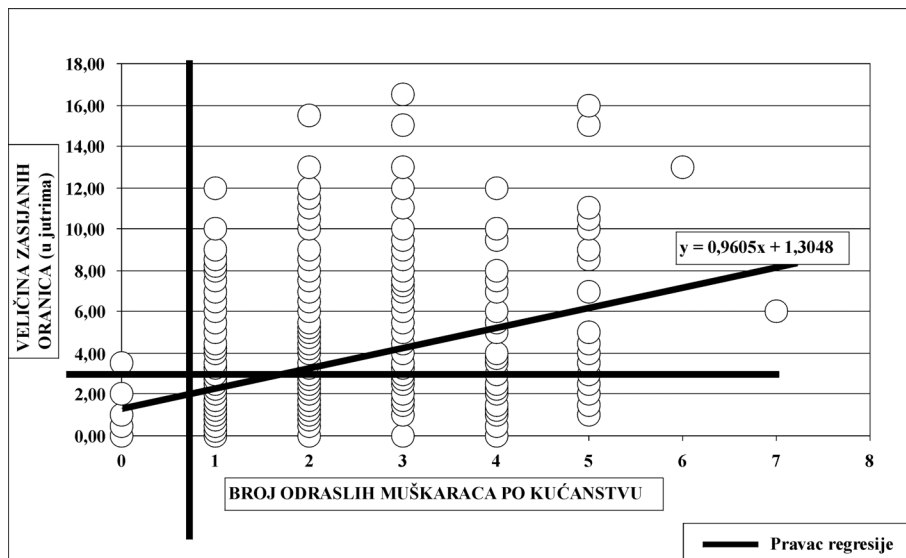
⁴⁸ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

⁴⁹ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

jednost koeficijenta korelacije (+0,39) ukazuje na slabiju povezanost ovih dviju varijabla,⁵⁰ iz čega bi se moglo pretpostaviti da povećanje broja odraslih muškaraca nije rezultiralo značajnijim povećanjem obrađenih oranica. Na ovakav zaključak upućuje i koeficijent regresije. Naime, na temelju vrijednosti koeficijenta regresije moguće je pretpostaviti da bi povećanje broja odraslih muškaraca za jednog po kućanstvu rezultiralo povećanjem obrađenih oranica za oko 1 jutro po kućanstvu. Analiza ukazuje da ovakva pretpostavka vrijedi samo za nešto više od $\frac{1}{7}$ svih kućanstava (15,00%). Na temelju vrijednosti koeficijenta determinacije moguće je zaključiti da u većini kućanstava povećanje broja odraslih muškaraca ne bi rezultiralo obrađivanjem većih obrađenih oranica, odnosno jačanjem ratarstva.⁵¹ (Tablica 12. i grafikon 2.)

Grafikon 2.

Utjecaj broja odraslih muškaraca na veličinu zasijanih oranica u Požeškoj kotlini 1698. godine

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

⁵⁰ Vrijednost koeficijenta korelacije (r) koje se kreće od $\pm 0,20$ do $\pm 0,40$ pokazuje slabiju povezanost između dviju varijabla. (Boris Petz, *Osnovne statističke metode za nematematičare*, (Zagreb 2002.), 211; Vladimir Kolesarić – Boris Petz, *Statistički rječnik: tumač statističkih pojmova*, (Jastrebarsko 2003.), 87.

⁵¹ Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Na sjeverozapadnom dijelu Požeške kotline⁵² vrijednost koeficijenta korelacije bila je veća od prosjeka, a na području središnjeg i južnog dijela⁵³ manja od prosjeka za područje Požeške kotline. Na temelju vrijednosti koeficijenta korelacije moguće je zaključiti da je na području sjeverozapadnog dijela Požeške kotline povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo povećanjem površine obrađenih oranica, odnosno da je na tom području došlo do jačanja ratarstva. S druge strane, na području središnjeg i južnog dijela ovog područja povećanje broja odraslih muškaraca vrlo je slabo utjecalo na povećanje obrađenih oranica. Na području sjeverozapadnog dijela Požeške kotline ratarstvo se razvijalo nešto brže nego na području središnjeg i južnog dijela. Naime, koeficijent regresije na području sjeverozapadnog dijela Požeške kotline bio je veći od prosjeka za Požešku kotlinu te se kretao od 1,06 do 1,65 jutara po odraslom muškarcu. Na području središnjeg i južnog dijela Požeške kotline ratarstvo se sporije razvijalo, što je vidljivo iz vrijednosti koeficijenta regresije koji se kretao između 0,15 i 0,8 jutara po odraslom muškarcu. Razlika u razvoju ratarstva krajem 17. stoljeća na području Požeške kotline vidljiva je iz vrijednosti koeficijenta determinacije. Naime, na području sjeverozapadnog dijela ovog područja njegova vrijednost kretala se od 0,2 do 0,39, što znači da se udjel kućanstava u kojima je povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo povećanjem obrađenih oranica od $\frac{1}{5}$ do nešto manje od $\frac{2}{5}$ svih kućanstava na ovom području. Istovremeno, na području središnjeg i južnog dijela Požeške kotline koeficijent determinacije kretao se od 0,01 do 0,15 iz čega se može zaključiti da se udjel kućanstava u kojima je povećanje radne snage rezultiralo povećanjem obrađenih oranica kretao od $\frac{1}{100}$ do $\frac{1}{7}$ svih kućanstava na ovom području.⁵⁴ (Tablica 12.)

Na temelju svega rečenoga moguće je pretpostaviti da krajem 17. stoljeća za jačanje ratarstva nije bilo dovoljno samo povećanje broja odraslih muškaraca, nego su bili potrebni i drugi preduvjeti. Doduše, kućanstva s većim brojem odraslih muškaraca obrađivala su krajem 17. stoljeća prosječno veću površinu obrađenih oranica nego ona s manjim brojem radne snage. Naime, kućanstva s manjim brojem odraslih muškaraca obrađivala su uglavnom ispodprosječnu površinu obrađenih oranica (manje od 3,22 jutra oranice), dok su kućanstava s 3 i više odraslih muškaraca obrađivala većinom iznadprosječnu veličinu obrađenih oranica (više od 3,22 jutra oranica).⁵⁵ (Tablice 14., 15., i 16.) Brojnija kućanstva očito su lakše nadoknađivala nedostatak volova te su lakše obrađivala veću površinu vlastitih oranica.

⁵² Sjeverozapadni dio Požeške kotline činili su okruzi Brestovac, Kamensko, Velika i Kaptol.

⁵³ Središnji i južni dio Požeške kotline činili su okruzi Požega, Pleternica, Gradište i Kutjevo.

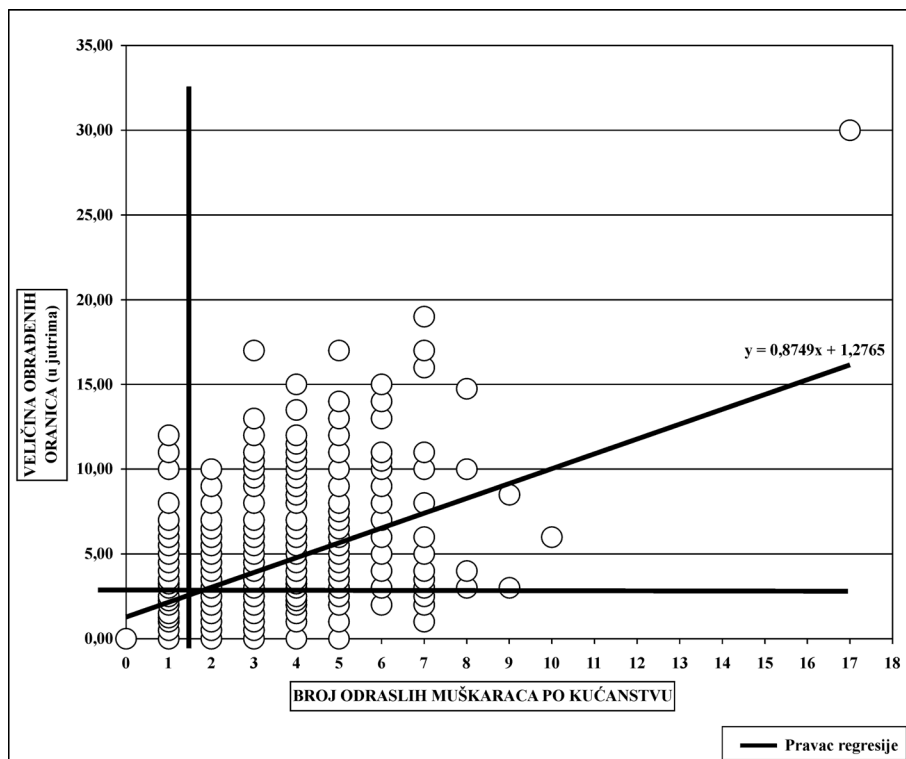
⁵⁴ Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

⁵⁵ Isto, 248-385.

Poboljšanje društvenih prilika poslije djelovanja prve Caraffine komisije rezultiralo je jačanjem naseljenosti Požeške kotline. Jačanje naseljenosti vidljivo je i u povećanju broja odraslih muškaraca. Naime, na ovom području broj odraslih muškaraca povećao se za više od 100%. Jačanje naseljenosti, odnosno povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo je povećanjem veličine obrađenih oranica. (Tablice 12. i 13.)

Grafikon 3.

Utjecaj broja odraslih muškaraca na veličinu zasijanih oranica u Požeškoj kotlini 1702. godine

IZVOR: FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Početkom 18. stoljeća povećanje broja odraslih muškaraca na ovom području također je pozitivno utjecalo na povećanje površine obrađenih oranica. Vrijednost koeficijenta korelacije (+0,49) upućuje na značajnu povezanost broja odraslih muškaraca i veličine obrađenih oranica,⁵⁶ iz čega se može

⁵⁶ Vrijednost koeficijenta korelacije (r) koja se kreće između $\pm 0,40$ i $\pm 0,70$ pokazuje značajnu povezanost dviju varijabla. (Petz, Osnovne statističke metode, 211; Kolesarić-Petz, Rječnik, 87)

zaključiti da bi povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo značajnijim povećanjem veličine obrađenih oranica. Međutim, vrijednost koeficijenta regresije upućuje da ova pretpostavka nije točna. Naime, vrijednost koeficijenta regresije početkom 18. stoljeća bila je manja nego krajem 17. stoljeća, što znači da je početkom 18. stoljeća povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo manjim povećanjem obrađivane površine oranice nego krajem 17. stoljeća. Međutim, povećao se udjel kućanstava za koji vrijedi pretpostavka da bi povećanje broja odraslih muškaraca rezultiralo povećanjem veličine obrađenih oranica. Sada bi ova pretpostavka vrijedila za nešto manje od $\frac{1}{4}$ svih kućanstava na ovom području.⁵⁷ (Tablica 13. i grafikon 3.)

Zanimljivo je da je početkom 18. stoljeća u gotovo svim okruzima Požeške kotline, osim u okrugu Brestovac, vrijednost koeficijenta regresije bila veća od prosječne vrijednosti ovog koeficijenta za Požešku kotlinu. Vrijednosti koeficijenta regresije nije ovisila o vrijednosti koeficijenta korelacije. (Tablica 13.) Iz svega se može pretpostaviti da su na veličinu obrađenih oranica početkom 18. stoljeća u Požeškoj kotlini utjecali i neki drugi faktori, kao npr. brojnost volova, geografski položaj oranica itd.

Početkom 18. stoljeća veličina obrađenih oranica u Požeškoj kotlini povećala se s obzirom na povećanje broja odraslih muškaraca po kućanstvu. Doduše, pojedine kategorije kućanstava prema broju odraslih muškaraca obrađivale su manju prosječnu površinu oranica nego četiri godine prije.⁵⁸ (Tablica 14.) Vrlo je teško utvrditi i objasniti uzroke takvu stanju. Naime, kućanstva su početkom 18. stoljeća posjedovala više volova nego krajem 17. stoljeća, što znači da su imali bolje mogućnosti za obradu veće površine oranica. Može li se pretpostaviti da su stanovnici Požeške kotline početkom 18. stoljeća bili ljeniji nego krajem 17. stoljeća? Teško bih mogao na ovaj način objasniti ovo smanjenje. Naime, pri traženju uzroka smanjenja prosječne površine obrađenih oranica treba imati na umu da se broj kućanstava povećao više nego veličina obrađenih oranica, iz čega proizlazi i razlika u veličini obrađenih oranica krajem 17. i početkom 18. stoljeća.

U Požeškoj kotlini većina kućanstava s manjim brojem odraslih muškaraca obrađivala je i početkom 18. stoljeća ispodprosječnu površinu obrađenih oranica, što je u principu razumljivo budući da nisu imali dovoljno radne snage, a nisu imali ni dovoljno volova potrebnih za obrađivanje vlastitih oranica. Tek su kućanstva s 3 i više odrasla muškarca obrađivala uglavnom iznadprosječnu površinu obrađenih oranica. Takva su kućanstva posjedovala i veći broj volova potrebnih za obrađivanje vlastitih oranica, što znači da su imala bolje uvjete za obrađivanje većih površina oranica. (Tablice 10., 17. i 18.) Međutim, i ovi kvalitetniji uvjeti za obrađivanje oranica bili su još uvijek nedovoljni za brži razvoj ratarstva, odnosno obrađivanje većih površina oranica.

⁵⁷ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

⁵⁸ FHKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica

Stanovništvo je obrađivalo vlastite oranice volovima. Međutim, u Požeškoj kotlini većina kućanstava nije posjedovala dovoljno volova za samostalno obrađivanje vlastitih oranica. Stoga je zanimljivo pitanje kako je povećanje broja volova utjecalo na povećanje veličine obrađenih oranica. Naročito je ovo pitanje bitno s obzirom na brojnost radne snage u kućanstvima ovog područja.

Analiza utjecaja broja volova na veličinu zasijanih oranica u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća pokazala je da je na ovom području povećanje broja volova vrlo značajno utjecalo na povećanje veličine obrađenih oranica, što znači da je povećanje broja volova rezultiralo sigurnim povećanjem veličine oranica.⁵⁹ Drugim riječima, ulaganje stanovništva u nabavu novih volova sigurno bi se dugoročno isplatilo kroz povećanje veličine oranica, odnosno povećanje proizvodnje ratarskih kultura, što bi im omogućilo povećanje novčanih prihoda.

Međutim, mene je naročito zanimao utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica s obzirom na broj odraslih muškaraca, odnosno brojnost radne snage u kućanstvima. Naime, analiza broja volova prema broju odraslih muškaraca po kućanstvu pokazala je da kućanstva s manjim brojem odraslih muškaraca posjeduju i manji broj volova, što znači da su imala i slabije mogućnosti za obradu vlastitih oranica. Stoga sam, analizirajući broj odraslih muškaraca po kućanstvu, kućanstva podijelio u dvije skupine s obzirom na njihov prosječan broj. Prvu skupinu čine kućanstva koja su imala ispodprosječan broj odraslih muškaraca, a drugu kućanstva s iznadprosječnim brojem. Na taj način nastojao sam utvrditi postoje li razlike u utjecaju broja volova na veličinu zasijanih oranica s obzirom na brojnost radne snage u kućanstvima.

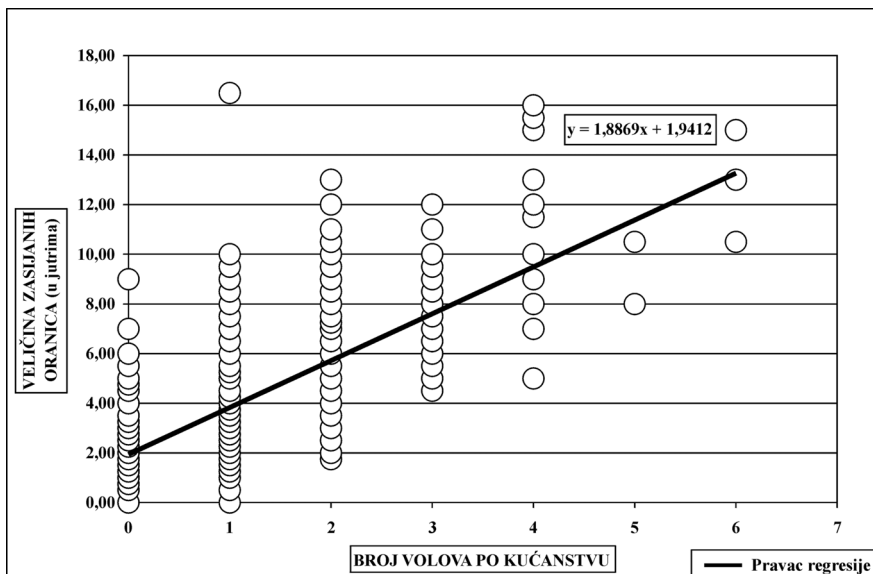
Na početku iznošenja dobivenih rezultata potrebno je upozoriti na postojanje razlike u prosječnom broju odraslih muškaraca po kućanstvu krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Naime, krajem 17. stoljeća prosječno je u jednom kućanstvu živjelo nešto manje od dva, a početkom 18. stoljeća nešto više od dva odrasla muškarca.⁶⁰ Stoga postoje razlike u broju kućanstava s ispod- i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca, jer je krajem 17. stoljeća većina kućanstava imala iznadprosječan broj odraslih muškaraca, a početkom 18. stoljeća ispodprosječan.

⁵⁹ Milan Vrbanus, *Društveno-ekonomske prilike u Slavoniji krajem 17. i 18. stoljeća*, (Neobjavljena doktorska disertacija obranjena 20. siječnja 2006. na FF u Zagrebu), (Zagreb 2005.), 177 i 429 (tablica 46).

⁶⁰ U Požeškoj kotlini krajem 17. stoljeća živjelo je u kućanstvima prosječno 1,95 odraslih muškaraca, a početkom 18. stoljeća 2,23 odrasla muškarca. (HFKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.)

Grafikon 4.

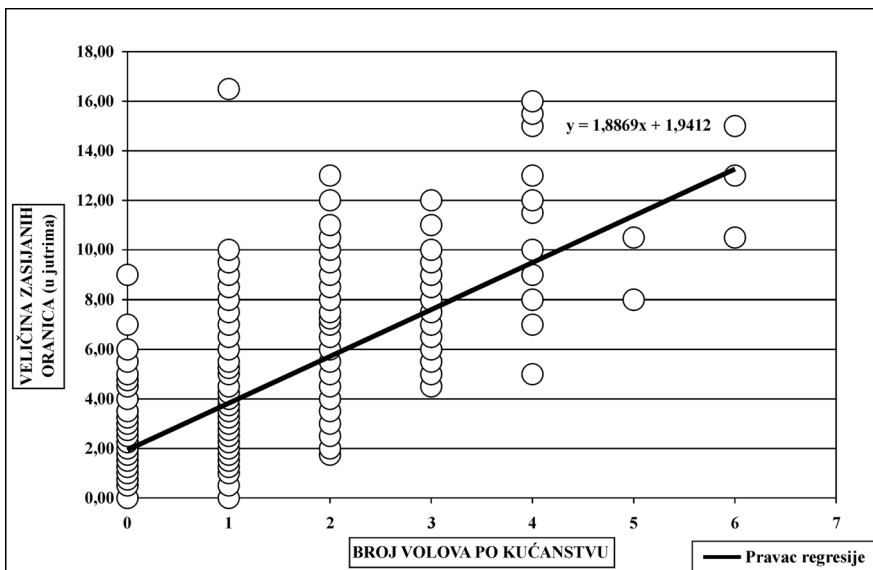
Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Grafikon 5.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

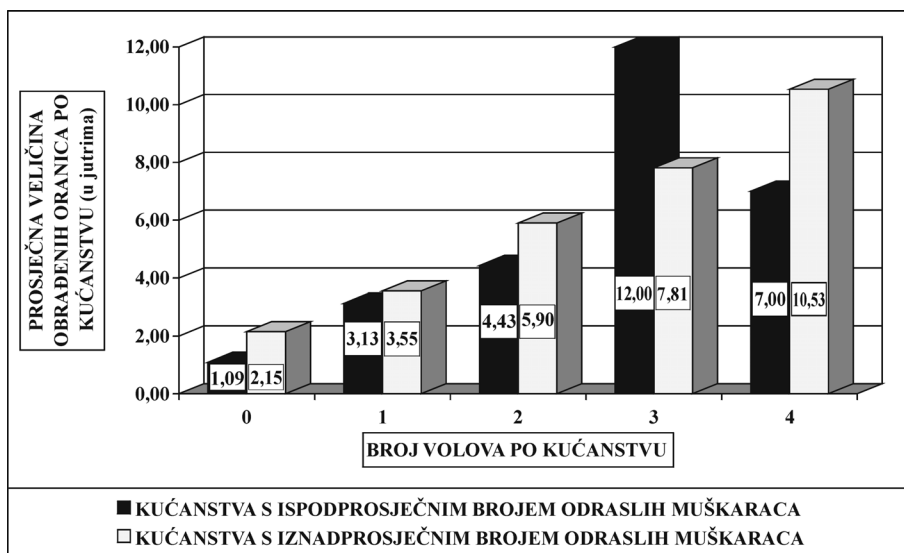
IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Na području Požeške kotline krajem 17. stoljeća povećanje broja volova pozitivno je utjecalo na povećanje veličine obrađenih oranica.⁶¹ U kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca koeficijent korelacije bio je nešto veći nego u kućanstvima s ispodprosječnim brojem. Međutim, koeficijent korelacije u objema kategorijama kućanstava dovoljno je visok da se može zaključiti da bi povećanje broja volova pozitivno utjecalo na povećanje veličine obrađenih oranica, odnosno na jačanje ratarstva na ovom području.⁶² (Tablice 19. i 20. te grafikon 4. i 5.)

Na temelju veličine koeficijenta regresije može se zaključiti da bi povećanje broja volova rezultiralo povećanjem veličine obrađenih oranica po kućanstvu za 1,5 do 2 jutra. Doduše, kod kućanstava s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca povećanje broja volova omogućavalo je ipak obrađivanje manje površine oranica, dok su u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca mogli obraditi veću površinu oranica. Na temelju ovih

Grafikon 6.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s ispodprosječnim i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

⁶¹ Koeficijent korelacije u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca iznosio je +0,62, a u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca +0,72. Vrijednost koeficijenta korelacije u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca pokazuje značajnu povezanost broja volova i veličine obrađenih oranica, a u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca vrlo visoku povezanost. (Petz, *Osnovne statističke metode*, 211; Kolesarić-Petz, *Rječnik*, 87)

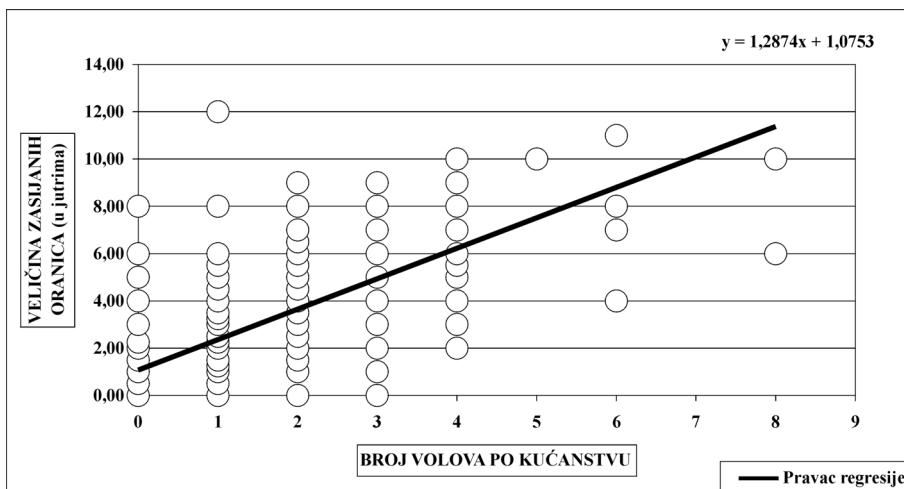
⁶² Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

razlika moguće je zaključiti da je povećanje broja volova u kućanstvima s većim brojem odraslih muškaraca omogućavalo obrađivanje veće obradive površine, što znači da je broj radne snage u pojedinom kućanstvu također značajno utjecao na obrađivanje većih površina oranica. (Tablice 19. i 20.)

Na ovakav zaključak upućuje i analiza prosječne veličine obrađenih oranica u kućanstvima s ispod- i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca s obzirom na broj volova po kućanstvu. Kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca obrađivala su veću površinu obrađenih oranica nego kućanstva s ispodprosječnim brojem, a jednakim brojem volova. Naročito to vrijedi za kućanstva bez volova gdje su kućanstva s iznadprosječnim brojem muškaraca obrađivala gotovo dvostruko veću površinu oranica nego kućanstva s ispodprosječnim brojem. Iznimku su činila jedino kućanstva s tri vola. Naime, ovdje su kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca obrađivala prosječno veću površinu oranica nego kućanstva s iznadprosječnim brojem.⁶³ (Tablica 23. i grafikon 6.)

Grafikon 7.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

IZVOR: HFKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

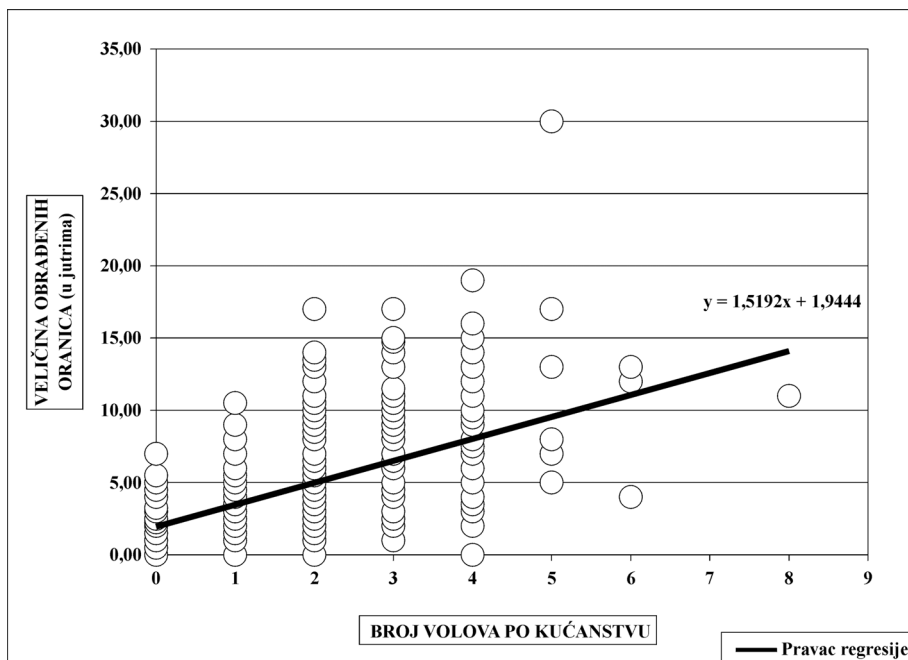
Zaključak o utjecaju broja volova na veličinu zasijanih oranica vrijedio je u više od polovice svih kućanstava s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca (51,00%), a u kućanstvima s ispodprosječnim brojem tek u nešto

⁶³ Kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca koja su imala tri vola obrađivala su više od 50% veću prosječnu površinu obrađenih oranica nego kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca. (Mažuran, *Popis naselja*, 248-385)

manje od $\frac{2}{5}$ svih takvih kućanstava (38,00%). Razlike u vrijednosti koeficijenta determinacije proizlaze iz razlike u vrijednosti koeficijenta korelacije,⁶⁴ odnosno razlike u povezanosti broja volova i veličine zasijanih oranica. (Tablice 19. i 20.)

Grafikon 8.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

IZVOR: HFKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Početkom 18. stoljeća povećanje broja volova pozitivno je utjecalo na povećanje veličine obrađenih oranica. Na takav zaključak upućuje ponovno vrijednost koeficijenta korelacije.⁶⁵ Za razliku od kraja 17. stoljeća, početkom 18. stoljeća koeficijent korelacije je manji u kućanstvima s iznadpro-

⁶⁴ Koeficijent determinacije izračunava se kvadriranjem vrijednosti koeficijenta korelacije. Zbog načina izračunavanja vrijednosti koeficijenta determinacije, proizlazi razlika u njihovoj vrijednosti. Naime, to znači da što je veći koeficijent korelacije, to je veći koeficijent determinacije, odnosno da za veći dio promatranog skupa vrijedi utvrđeni zaključak. Naravno, vrijedi i obrnuto. (Petz, Osnovne statističke metode, 211; Kolesarić-Petz, *Rječnik*, 85)

⁶⁵ Koeficijent korelacije u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca iznosio je +0,66, a u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca +0,54. Vrijednost koeficijenta korelacije pokazuje značajnu povezanost broja volova i veličine obrađenih oranica. (Petz, Osnovne statističke metode, 211; Kolesarić-Petz, *Rječnik*, 87)

sječnim brojem odraslih muškaraca nego u kućanstvima s ispodprosječnim brojem. (Tablice 21. i 22. te grafikoni 7. i 8.)

Možda je ova razlika povezana s povećanjem prosječnog broja odraslih muškaraca.⁶⁶ Naime, već sam naveo da se povećanjem prosječnog broja odraslih muškaraca po kućanstvu povećao broj kućanstava s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca. Trenutno je nemoguće kvalitetnije objasniti razliku između vrijednosti koeficijenta korelacije u kućanstvima s ispod- i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca.

Usprkos povećanju broja volova u Požeškoj kotlini početkom 18. stoljeća, koeficijent regresije bio je manji nego krajem 17. stoljeća. Premda je koeficijent korelacije u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca veći nego u kućanstvima s iznadprosječnim brojem, koeficijent regresije u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca manji je nego u kućanstvima s iznadprosječnim brojem. Na temelju vrijednosti koeficijenta regresije moguće je pretpostaviti da bi povećanje broja volova u objema kategorijama kućanstava rezultiralo povećanjem prosječne površine obrađenih oranica za nešto manje od 1,5 jutra po jednom volu. (Tablice 21. i 22. te grafikoni 7. i 8.)

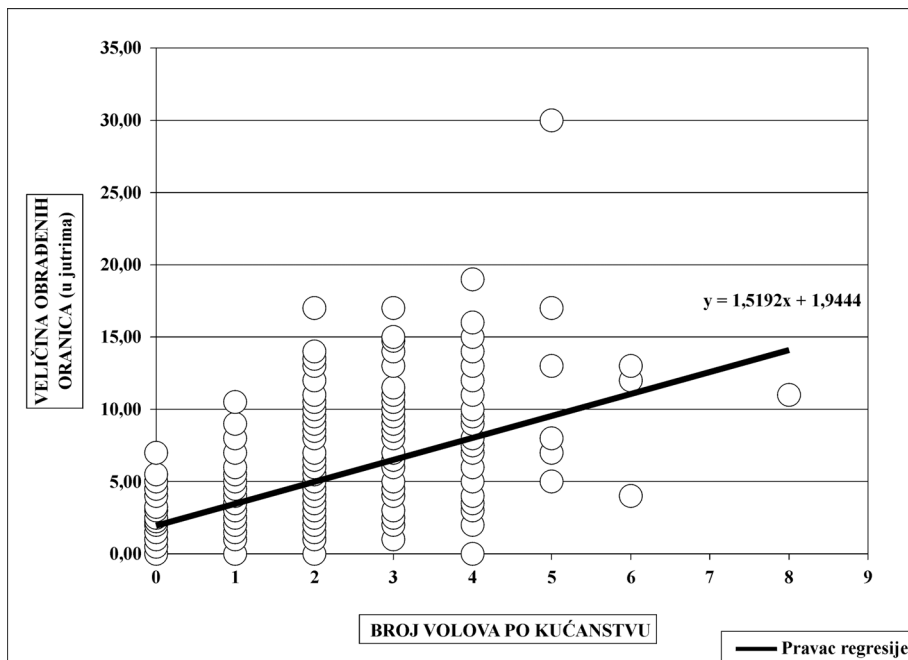
Kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca i dalje su obrađivala manju prosječnu površinu obrađenih oranica. Razlika u prosječnoj veličini obrađenih oranica između kućanstava s ovim dvjema kategorijama kućanstava veća je nego krajem 17. stoljeća. Očito je da su kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca prosječno imala više radne snage nego kućanstva s ispodprosječnim brojem pa su mogla s jednakim brojem volova obraditi veću prosječnu površinu oranica. Naročito je to vidljivo na kućanstvima koja nisu imala ni jednog vola. Kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca mogla su nadoknaditi nedostatak vučne stoke viškom radne snage, dok su kućanstva s ispodprosječnim brojem teže rješavala nedostatak volova, na što upućuje prosječna veličina obrađenih oranica. (Tablica 24. i grafikon 9.)

Uspoređujući kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca te kućanstva s iznadprosječnim brojem zaključio sam da su u objema kategorijama kućanstava stanovnici krajem 17. stoljeća obrađivali veću prosječnu površinu oranica po kućanstvu nego početkom 18. stoljeća. Doduše, razlika između prosječne veličine obrađenih oranica u objema kategorijama kućanstava bila je neznatna, ali ipak znakovita. (Tablice 25. i 26.) Naročito je to zanimljivo s obzirom da su kućanstva početkom 18. stoljeća posjedovala prosječno više radne snage te veći broj volova po kućanstvu, iz čega se može

⁶⁶ Krajem 17. stoljeća u Požeškoj kotlini prosječno je živjelo nešto manje od 2 odrasla muškarca po kućanstvu, a početkom 18. stoljeća na ovom području bilo je prosječno nešto više od 2 odrasla muškarca po kućanstvu. (HFKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.)

Grafikon 9.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s ispodprosječnim i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

IZVOR: HFKA, HFU, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis br. 119-120, fol. 448-527; HDA, AUCB, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

zaključiti da su imala bolje mogućnosti za obrađivanje većih površina oranica. Očito je povećanje broja stanovnika s nedostatkom radne snage i potrebnih volova rezultiralo manjim povećanjem prosječne veličine obrađenih oranica.

Također zanimljivo je da su kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca obrađivala početkom 18. stoljeća skoro četiri puta veću površinu nego krajem 17. stoljeća. Doduše, treba imati na umu da su kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca obrađivala krajem 17. stoljeća više od tri puta veću površinu nego kućanstva s ispodprosječnim brojem. Stoga je razumljivo početkom 18. stoljeća manje povećanje obrađenih oranica (tek za $\frac{1}{4}$ obrađenih oranica s kraja 17. stoljeća) u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca. Koji je razlog takve situacije? U kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca živjelo je početkom 18. stoljeća prosječno oko četiri odrasla muškarca dok ih je u kućanstvima s ispodprosječnim brojem bilo tek nešto više od jednog. Međutim, kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca posjedovala su prosječno tek neznatno više volova od kućanstava s ispodprosječnim brojem.

Iz ove činjenice proizlazi da je nedostatak volova onemogućavao obrađivanje veće površine oranica, na što upućuje i prosječna veličina obrađenih oranica. Ni više radne snage u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca nije omogućavalo obrađivanje puno većih površina oranica. Naime, takva su kućanstva obrađivala početkom 18. stoljeća tek nešto manje od $\frac{5}{6}$ veću površinu nego kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca. Doduše, u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca početkom 18. stoljeća povećala se razlika između najmanje i najveće površine obrađenih oranica, što znači da su postojala kućanstva koja su mogla obraditi i veću površinu obrađenih. Primjerice, tada je bilo kućanstava koja su mogla obraditi i 30 jutara oranica. Doduše, u takvu je kućanstvu živjelo 17 odraslih muškaraca, a kućanstvo je posjedovalo 5 volova. Istovremeno kod kućanstava s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca raspon između najmanje i najveće površine obrađenih oranica ostao je početkom 18. stoljeća jednak kao i krajem 17. stoljeća. (Tablice 25., 26., 27. i 28.)

ZAKLJUČAK

Naseljenost je vrlo važan faktor za razvoj svih grana gospodarstva, pa tako i ratarstva. Stoga je proučavanje demografskih prilika i demografskih preduvjeta za razvoj gospodarstva vrlo značajno za bolje razumijevanje razvoja svih gospodarskih grana, pa tako i ratarstva.

Dugotrajan rat između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva rezultirao je povlačenjem stanovništva iz svojih kuća u okolne šume ili odlaskom iz Slavonije u Hrvatsku, odnosno preko Save i Dunava u Bosnu i Srbiju. Poslije konačnog oslobođenja Slavonije od osmanske vlasti krajem 1691. godine, društvene prilike u Požeškoj kotlini, ali i u drugim dijelovima Slavonije, bile su vrlo loše, što nije pogodovalo bržem povratku nekadašnjeg te naseljavanju novog stanovništva. Stoga je Požeška kotlina bila krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća slabo naseljena. U ovom razdoblju prevladavala su na ovom području naselja s najviše 10 kućanstava. Slaba naseljenost vidljiva je također i u broju odraslih muškaraca te prosječnom broju odraslih muškaraca po pojedinom naselju. Početkom 18. stoljeća popravljavanje društvenih prilika rezultiralo je jačanjem naseljenosti, što je vidljivo i u povećanju broja kućanstava u većini naselja, te u povećanju broja odraslih muškaraca, odnosno prosječnog broja odraslih muškaraca po pojedinom naselju.

Međutim, jačanje naseljenosti nije rezultiralo bržim razvojem ratarstva na ovom području. Naime, stanovništvo je svoje oranice obrađivalo volovima, a većina ih nije imala dovoljno za samostalno uprezanje u plug. U ovom razdoblju na ovom području samo je oko 0,5% kućanstava imalo dovoljno volova za samostalno obrađivanje vlastitih oranica. Budući da većina kućanstava nije imala mogućnosti za samostalno obrađivanje vlastitih oranica, bili su prisiljeni međusobno posuđivati volove. Međutim, krajem 17. stoljeća ve-

lik broj naselja nije imao dovoljno volova ni za zajedničko uprezanje u jedan plug. Stoga nisu mogli obraditi veću površinu oranica jer nisu imali potrebne uvjete.

Kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca, ali ni kućanstva s iznadprosječnim brojem nisu imala krajem 17. i početkom 18. stoljeća dovoljno volova za obrađivanje vlastitih oranica. O tome svjedoči prosječan broj volova u objema kategorijama kućanstava. Naravno, kućanstva s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca mogla su nadoknaditi nedostatak volova većim brojem radne snage, ali su se kućanstva s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca morala snalaziti na druge načine.

Prosječna veličina obrađenih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca početkom 18. stoljeća ukazuje da obje kategorije kućanstva nisu mogle obraditi veće površine oranica. Doduše, u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca povećala se početkom 18. stoljeća razlika između najmanje i najveće površine obrađenih oranica, dok je u kućanstvima s ispodprosječnim brojem razlika između najmanje i najveće površine obrađenih oranica ostala ista kao i krajem 17. stoljeća.

Na kraju, iz svega se može zaključiti da je nedostatak radne snage, ali i volova potrebnih za obrađivanje oranica, onemogućavao brži razvoj ratarstva na području Požeške kotline. Stanovništvo je naravno pokušavalo obraditi što veću površinu oranica kako bi prehranilo članove vlastita kućanstva te proizvelo viškove poljoprivrednih proizvoda nastojeći tako pribaviti potrebna financijska sredstva. Međutim, većina kućanstava vjerojatno nije uspjela proizvesti dovoljno poljoprivrednih proizvoda ni za vlastite potrebe. Doduše, vrijednost koeficijenta korelacije ukazuje da bi ulaganje u nabavu potrebnih volova vjerojatno bilo dugoročno isplativo kroz obrađivanje veće površine oranica, odnosno proizvodnju viškova poljoprivrednih proizvoda koje su mogli prodati na tržištu. Međutim, stanovništvo nije imalo dovoljno financijskih sredstava potrebnih za kupovinu volova, a nije ni na neki drugi način moglo pribaviti potrebna financijska sredstva.

Tablica 1.*Naseljena i nenaseljena naselja u Požeškoj kotlini 1702. godine*

OKRUZI	NASELJENA NASELJA	NENASELJENA NASELJA	UKUPNO	NASELJENA NASELJA (%)	NENASELJENA NASELJA (%)	UKUPNO (%)
POŽEGA	9	0	9	100,00	0,00	100,00
PLETERNICA	15	0	15	100,00	0,00	100,00
GRADIŠTE	13	1	14	92,86	7,14	100,00
KUTJEVO	25	3	28	89,29	10,71	100,00
BRESTOVAC	30	0	30	100,00	0,00	100,00
KAMENSKO	18	0	18	100,00	0,00	100,00
KAPTOL	10	0	10	100,00	0,00	100,00
VELIKA	12	0	12	100,00	0,00	100,00
UKUPNO	132	4	136	97,06	2,94	100,00

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, fol. 1035-1041.

Tablica 2.*Veličina naselja u Požeškoj kotlini 1698. i 1702. godine*

KATEGORIJE	POŽEŠKA KOTLINA	
	1698.	1702.
BROJ NASELJA	139	148
BROJ KUĆANSTAVA	1.289	2.387
PROSJEČNO KUĆANSTAVA PO NASELJU	9,27	16,13
DOMINANTNA VRIJEDNOST	6,00	12,00
MEDIJAN	6,00	12,00
STANDARDNA DEVIJACIJA	15,87	15,70
ROJ NASELJA U KOJIMA SE POVEĆAO BROJ KUĆANSTAVA		120
BROJ NOVONASELJENIH NASELJA		24
BROJ NASELJA U KOJIMA SE SMANJIO BROJ KUĆANSTAVA		2
BEZ PROMJENA BROJA KUĆANSTAVA		2
BROJ NAPUŠTENIH NASELJA		7

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbana et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148.

Tablica 3.*Promjene broja kućanstava u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća*

KATEGORIJE	1698. – 1702.	1698. – 1702. (%)
BROJ NASELJA KOJIMA SE POVEĆAO BROJ KUĆANSTAVA	120	77,42
BROJ NOVONASELJENIH NASELJA	24	15,48
BROJ NASELJA U KOJIMA SE SMANJIO BROJ KUĆANSTAVA	2	1,29
BEZ PROMJENA BROJA KUĆANSTAVA	2	1,29
BROJ NAPUŠTENIH NASELJA	7	4,52
UKUPNO KUĆANSTAVA	155	100,00

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148.

Tablica 4.*Broj naselja prema veličini naselja u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća*

VELIČINA NASELJA	1698.	1702.	1698.	1702.
OD 1 DO 10 KUĆANSTAVA	113	57	81,29	38,51
OD 11 DO 20 KUĆANSTAVA	19	65	13,67	43,92
OD 21 DO 30 KUĆANSTAVA	1	11	0,72	7,43
OD 31 DO 40 KUĆANSTAVA	2	9	1,44	6,08
NASELJA S VIŠE OD 40 KUĆANSTAVA	4	6	2,88	4,06
UKUPNO	139	148	100,00	100,00

Tablica 5.*Povećanje broja kućanstava u naseljima Požeške kotline početkom 18. stoljeća*

	BROJ NASELJA	POSTOTAK
DO 25,00%	22	18,33%
OD 25,01 DO 50,00%	17	14,17%
OD 50,01 DO 75,00%	12	10,00%
OD 75,01 DO 100,00%	20	16,67%
OD 100,01 DO 125,00%	4	3,33%
OD 125,01 DO 150,00%	9	7,50%
OD 150,01 DO 175,00%	10	8,33%
OD 175,01 DO 200,00%	11	9,17%
VIŠE OD 200,00%	15	12,50%
UKUPNO	120	100,00%

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Smičiklas, *Spomenici o Slavoniji*, 134-239; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385; Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije*, 137-148.

Tablica 6.*Brojnost odraslih muškaraca po kućanstvu u Požeškoj kotlini 1698. godine*

OKRUZI	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA								
	0	1	2	3	4	5	6	7	UKUPNO
POŽEGA	15	110	89	39	11	7	0	0	271
PLETERNICA	2	49	64	53	12	0	0	0	180
GRADIŠTE	1	15	34	25	6	0	0	1	82
KUTJEVO	4	66	86	26	10	2	0	0	194
BRESTOVAC	8	63	76	30	7	4	0	0	188
KAMENSKO	0	15	36	36	8	7	1	0	103
KAPTOL	5	30	46	13	8	1	0	0	103
VELIKA	18	58	70	20	2	0	0	0	168
UKUPNO	53	406	501	242	64	21	1	1	1.289

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 7.*Brojnost odraslih muškaraca po kućanstvu u Požeškoj kotlini 1702. godine*

OKRUZI	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA												
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	17	UKUPNO
BRESTOVAC	0	2	66	135	81	52	18	18	2	1	1	0	376
KAPTOL	5	0	57	76	31	8	4	0	0	0	0	0	181
TREŠTANOVAC	0	5	44	67	48	19	3	2	0	0	0	0	188
VELIKA	0	7	49	91	60	37	5	4	2	1	0	1	257
GRADIŠTE	1	267	98	12	2	0	0	0	0	0	0	0	380
KAMENSKO	0	76	54	15	2	0	0	0	0	0	0	0	147
KUTJEVO	0	317	136	30	1	1	0	0	0	0	0	0	485
POŽEGA	5	201	20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	226
VRHOVCI	0	94	41	11	1	0	0	0	0	0	0	0	147
UKUPNO	11	969	565	437	226	117	30	24	4	2	1	1	2.387

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 8.*Brojnost odraslih muškaraca po kućanstvu u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća*

	1698.	1702.
BROJ ODRASLIH MUŠKARACA	2.508	5.324
BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	1,95	2,23
BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO NASELJU	18,04	35,96
DOMINANTNA VRIJEDNOST	2,00	1,00
MEDIJAN	2,00	2,00
INDEKS	100,00	212,28

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 9.

Broj volova po kućanstvu prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU							UKUPNO
	0	1	2	3	4	5	6	
0	48	4	1					53
1	222	135	43	2	3		1	406
2	193	227	61	11	7	1	1	501
3	69	105	52	12	2	1	1	242
4	20	27	12	5				64
5	6	4	2	3	5		1	21
6					1			1
7			1					1
UKUPNO	558	502	172	33	18	2	4	1.289

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 10.

Broj volova po kućanstvu prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU								UKUPNO
	0	1	2	3	4	5	6	8	
0	11								11
1	298	450	190	17	10	1	3	1	970
2	112	225	176	30	18		1	1	563
3	59	171	153	32	16	1	2	1	435
4	16	91	88	14	14				223
5	3	24	64	14	8	2	1		116
6	1	2	11	7	6	1	1		29
7		5	6	4	7	2			24
8		1		3					4
9			1	1					2
10					1				1
17						1			1
UKUPNO	500	969	689	122	80	8	8	3	2379

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 11.

Prosječan broj volova po kućanstvu prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

BROJ ODRASLIH MUŠKARACA POKUĆANSTVU	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU	
	1698.	1702.
0	0,11	0,00
1	0,60	0,98
2	0,84	1,34
3	1,09	1,52
4	1,03	1,64
5	2,05	2,09
6	4,00	2,76
7	2,00	2,79
8		2,50
9		2,50
10		4,00
17		5,00
UKUPNO	0,82	1,32

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 12.

Utjecaj broja odraslih muškaraca na veličinu zasijanih oranica u Požeškoj kotlini 1698. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO ODRASLIM MUŠKARCU	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
POŽEGA	722,00	483	3,22	1,79	+0,23	0,61	0,06
PLETERNICA	585,75	384	1,53	2,13	+0,20	0,47	0,04
GRADIŠTE	271,25	189	1,44	2,30	+0,08	0,15	0,01
KUTJEVO	543,50	366	1,48	1,89	+0,39	0,80	0,15
BRESTOVAC	609,50	353	1,73	1,88	+0,45	1,06	0,20
KAMENSKO	476,50	268	1,78	2,60	+0,63	1,65	0,39
KAPTOL	374,00	199	1,89	1,92	+0,46	1,46	0,21
VELIKA	508,25	266	1,91	1,58	+0,57	1,54	0,33
POŽEŠKA KOTLINA	4.090,75	2.508	1,63	1,95	+0,39	0,96	0,15

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 13.

Utjecaj broja odraslih muškaraca na veličinu zasijanih oranica u Požeškoj kotlini 1702. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO ODRASLIM MUŠKARCU	BROJNOST ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
BRESTOVAC	1.262,50	1.391	0,91	3,70	+0,38	0,55	0,15
KAPTOL	687,00	529	1,30	2,92	+0,57	1,47	0,33
TREŠTANOVAC	730,00	583	1,25	3,26	+0,50	1,12	0,25
VELIKA	1.259,75	903	1,40	3,51	+0,64	1,61	0,42
GRADIŠTE	924,50	507	1,82	1,33	+0,52	1,67	0,27
KAMENSKO	474,50	237	2,00	1,61	+0,46	1,33	0,21
KUTJEVO	1.685,75	688	2,45	1,42	+0,37	1,22	0,14
POŽEGA	217,50	241	0,90	1,07	+0,33	1,38	0,11
VRHOVCI	424,00	213	1,99	1,45	+0,41	1,47	0,16
POŽEŠKA KOTLINA	7.665,50	5.292	1,45	2,23	+0,49	0,87	0,24

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 14.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

(u jutrima)

GODINE	BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU							
	0	1	2	3	4	5	6	7
1698.	0,28	2,35	3,33	4,30	3,96	6,71	13,00	6,00
1702.	0,00	2,14	3,17	3,98	4,39	5,72	6,60	6,92

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 15.

Struktura kućanstava prema obrađenim oranicama i broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

OBRAĐENE ORANICE	BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU								
	0	1	2	3	4	5	6	7	<i>UKUPNO</i>
ISPODPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	52	305	297	97	33	6	0	0	790
IZNADPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	1	101	204	145	31	15	1	1	499
UKUPNO	53	406	501	242	64	21	1	1	1.289

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 16.

Udjel ispodprosječno i iznadprosječno obrađenih oranica prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

(u postotku)

OBRAĐENE ORANICE	BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU								
	0	1	2	3	4	5	6	7	<i>UKUPNO</i>
ISPODPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	98,11	75,12	59,28	40,08	51,56	28,57	0,00	0,00	61,29
IZNADPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	1,89	24,88	40,72	59,92	48,44	71,43	100,00	100,00	38,71
UKUPNO	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 17.

Struktura kućanstava prema obrađenim oranicama i broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

BROJ ODRASLIH MUŠKARACA	ISPODPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	IZNADPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	UKUPNO
0	11	0	11
1	777	193	970
2	338	225	563
3	208	227	435
4	92	131	223
5	26	90	116
6	7	22	29
7	4	20	24
8	1	3	4
9	1	1	2
10	0	1	1
17	0	1	1
UKUPNO	1.465	914	2.379

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 18.

Udjel ispodprosječno i iznadprosječno obrađenih oranica prema broju odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine (u postotku)

BROJ ODRASLIH MUŠKARACA	ISPODPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	IZNADPROSJEČNA OBRAĐENA ORANICA	UKUPNO
0	100,00	0,00	100,00
1	80,10	19,90	100,00
2	60,04	39,96	100,00
3	47,82	52,18	100,00
4	41,26	58,74	100,00
5	22,41	77,59	100,00
6	24,14	75,86	100,00
7	16,67	83,33	100,00
8	25,00	75,00	100,00
9	50,00	50,00	100,00
10	0,00	100,00	100,00
17	0,00	100,00	100,00
UKUPNO	61,58	38,42	100,00

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 19.

Utjecaj broja volova na veličinu obrađenih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST VOLOVA U KUĆANSTVIMA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO KUĆANSTVIMA	BROJNOST VOLOVA PO KUĆANSTVIMA	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
POŽEGA	271,00	86	2,15	0,68	+0,76	2,10	0,58
PLETERNICA	336,25	51	2,92	0,45	+0,61	1,85	0,37
GRADIŠTE	166,25	27	3,33	0,54	+0,30	0,96	0,09
KUTJEVO	132,50	27	1,89	0,39	+0,65	1,65	0,43
BRESTOVAC	147,50	39	2,08	0,55	+0,65	1,79	0,43
KAMENSKO	169,50	56	3,32	1,10	+0,60	1,42	0,36
KAPTOL	73,00	18	2,15	0,53	+0,81	2,93	0,66
VELIKA	139,75	42	1,84	0,55	+0,50	1,09	0,27
POŽEŠKA KOTLINA	970,00	251	2,11	0,55	+0,62	1,61	0,38

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 20.

Utjecaj broja volova na veličinu obrađenih oranica u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST VOLOVA U KUĆANSTVIMA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO KUĆANSTVIMA	BROJNOST VOLOVA PO KUĆANSTVIMA	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
POŽEGA	451,00	138	3,11	0,95	+0,79	1,89	0,62
PLETERNICA	249,50	41	3,84	0,63	+0,60	2,16	0,36
GRADIŠTE	105,00	23	3,28	0,72	+0,49	1,87	0,24
KUTJEVO	411,00	104	3,31	0,84	+0,49	1,35	0,25
BRESTOVAC	462,00	110	3,95	0,94	+0,70	1,74	0,49
KAMENSKO	307,00	101	5,90	1,94	+0,79	1,83	0,62
KAPTOL	301,00	77	4,36	1,12	+0,84	2,90	0,71
VELIKA	368,50	110	4,01	1,20	+0,79	2,14	0,63
POŽEŠKA KOTLINA	3.120,75	800	3,76	0,96	+0,72	1,89	0,51

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 21.

Utjecaj broja volova na veličinu obrađenih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST VOLOVA U KUĆANSTVIMA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO KUĆANSTVIMA	BROJNOST VOLOVA PO KUĆANSTVIMA	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
BRESTOVAC	564,00	273	2,78	1,34	+0,59	1,10	0,35
KAPTOL	146,00	39	2,35	0,63	+0,71	1,72	0,51
TREŠTANOVAC	383,00	126	3,39	1,12	+0,65	2,05	0,43
VELIKA	522,00	162	3,55	1,10	+0,60	1,86	0,36
GRADIŠTE	496,00	256	1,85	0,96	+0,62	1,13	0,38
KAMENSKO	191,50	91	,21	1,20	+0,79	1,26	0,62
KUTJEVO	969,75	405	3,06	1,28	+0,63	1,15	0,40
POŽEGA	180,50	110	0,88	0,53	+0,65	0,85	0,42
VRHOVCI	214,00	87	2,28	0,93	+0,34	0,81	0,12
POŽEŠKA KOTLINA	3.855,25	1.705	2,50	1,10	+0,66	1,29	0,44

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbana et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 22.

Utjecaj broja volova na veličinu obrađenih oranica u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

OKRUZI	VELIČINA OBRADENIH ORANICA (u jutrima)	BROJNOST VOLOVA U KUĆANSTVIMA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	VELIČINA OBRADENIH ORANICA PO KUĆANSTVIMA	BROJNOST VOLOVA PO KUĆANSTVIMA	KOEFICIJENT KORELACIJE	KOEFICIJENT REGRESIJE	KOEFICIJENT DETERMINACIJE
BRESTOVAC	698,50	377	4,04	2,18	+0,40	0,78	0,16
KAPTOL	541,00	174	4,55	1,46	+0,78	2,08	0,61
TREŠTANOVAC	347,00	111	5,18	1,66	+0,80	2,07	0,63
VELIKA	738,75	189	6,72	1,72	+0,74	3,82	0,55
GRADIŠTE	428,50	210	3,83	1,88	+0,50	1,02	0,25
KAMENSKO	283,00	111	3,99	1,56	+0,59	1,33	0,35
KUTJEVO	716,00	298	4,26	1,77	+0,76	1,61	0,58
POŽEGA	37,00	29	1,85	1,45	+0,84	0,72	0,70
VRHOVCI	210,00	97	3,96	1,83	+0,59	1,24	0,34
POŽEŠKA KOTLINA	3.811,25	1.440	4,56	1,72	+0,54	1,52	0,30

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbana et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 23.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s ispodprosječnim i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1698. godine

KATEGORIJA KUĆANSTVA	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU						
	0	1	2	3	4	5	6
KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	1,09	3,13	4,43	12,00	7,00	0,00	0,00
KUĆANSTVA S IZNADPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	2,15	3,55	5,90	7,81	10,53	9,25	12,83

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 24.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s ispodprosječnim i iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini 1702. godine

KATEGORIJA KUĆANSTVA	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU							
	0	1	2	3	4	5	6	8
KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	0,93	2,39	3,83	5,26	5,13	10,00	7,50	8,00
KUĆANSTVA S IZNADPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	2,00	3,23	5,25	6,81	6,89	12,43	10,50	11,00

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 25.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

KATEGORIJA KUĆANSTVA	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU							
	0	1	2	3	4	5	6	8
KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	1,09	3,13	4,43	12,00	7,00	0,00	0,00	-
KUĆANSTVA S IZNADPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	0,93	2,39	3,83	5,26	5,13	10,00	7,50	8,00

IZVOR: Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 26.

Prosječna veličina obrađenih oranica po kućanstvu u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

KATEGORIJA KUĆANSTVA	BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU							
	0	1	2	3	4	5	6	8
KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	2,15	3,55	5,90	7,81	10,53	9,25	12,83	-
KUĆANSTVA S IZNADPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	2,00	3,23	5,25	6,81	6,89	12,43	10,50	11,00

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hoffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183.

Tablica 27.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s ispodprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

KATEGORIJE	KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	
	1698.	1702.
VELIČINA OBRAĐENIH ORANICA	970,00	3.855,25
BROJ MUŠKARACA	406	2.096
BROJ VOLOVA	251	1.705
PROSJEČAN BROJ OBRAĐENIH ORANICA PO KUĆANSTVU	2,11	2,50
PROSJEČAN BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	0,88	1,36
PROSJEČAN BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU	0,55	1,10
KOEFICIJENT KORELACIJE	+0,62	+0,66
KOEFICIJENT REGRESIJE	1,61	1,29
KOEFICIJENT DETERMINACIJA	0,38	0,44
RASPON (VELIČINA ORANICA)	0-12	0-12
INDEKS RASTA VELIČINE OBRAĐENIH ORANICA	100,00	397,42

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Tablica 28.

Utjecaj broja volova na veličinu zasijanih oranica u kućanstvima s iznadprosječnim brojem odraslih muškaraca u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća

KATEGORIJE	KUĆANSTVA S ISPODPROSJEČNIM BROJEM ODRASLIH MUŠKARACA	
	1698.	1702.
VELIČINA OBRAĐENIH ORANICA	3.120,75	3.811,25
BROJ MUŠKARACA	2.102	3.196
BROJ VOLOVA	800	1.440
PROSJEČAN BROJ OBRAĐENIH ORANICA PO KUĆANSTVU	3,76	4,56
PROSJEČAN BROJ ODRASLIH MUŠKARACA PO KUĆANSTVU	2,53	3,83
PROSJEČAN BROJ VOLOVA PO KUĆANSTVU	0,96	1,72
KOEFICIJENT KORELACIJE	+0,72	+0,54
KOEFICIJENT REGRESIJE	1,89	1,52
KOEFICIJENT DETERMINACIJA	0,51	0,30
RASPON (VELIČINA ORANICA)	0-16,5	0-30
INDEKS RASTA VELIČINE OBRAĐENIH ORANICA	100,00	122,15

IZVOR: Finanz- und Hofkammer archiv, fond: Hofffinanz Ungarn, fasc. r. Nr. 419, spis br. 112-117, fol. 222-447, spis. br. 119-120, fol. 448-527; Hrvatski državni arhiv, fond: Acta urbaria et conscriptiones bonorum, fasc. 137, spis br. 22, fol. 162-183; Mažuran, *Popis naselja*, 248-385.

Summary

DEMOGRAPHIC PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE VALLEY OF POŽEGA AT THE END OF THE 17TH AND THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Owing to the long-lasting war between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, the local residents retreated to nearby forests, deserted this region and departed to Croatia, or crossed the Sava or the Danube and fled to Bosnia and Serbia. Following the liberation of Slavonia from Ottoman rule at the end of 1691, the social circumstances in the Valley of Požega and in other parts of Slavonia were difficult, which was not favorable to the return of former inhabitants and the settlement of new ones. At the end of the 17th and the beginning of the 18th century the Valley of Požega was therefore sparsely populated. At the end of the 17th century most villages in this region had a maximum of ten households with an average of 18 adult men. At the beginning of the 18th century improved social circumstances resulted in increased population density, which can be observed in the increased number of households in villages, increased number of adult men and average number of adult men per household.

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century the population cultivated their own plough-fields using oxen. Most households did not have enough oxen to cultivate their plough-fields on their own. Only about 0,5% of all households in this period had enough oxen to cultivate their plough-fields on their own. The households therefore had to lend oxen to one another. Most villages at the end of the 17th century, however, did not have enough oxen to yoke a single plough even when they combined their oxen. At the beginning of the 18th century the situation improved, since the inhabitants of most villages combined had enough oxen to yoke at least a single plough. Some inhabitants used cows to cultivate their plough-fields and some used hoes.

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century households with an above-average or under-average number of adult men had problems with a shortage of oxen. Namely, the difference between the average number of oxen in both household categories was rather negligible. Naturally, households with an above-average number of adult men were able to compensate for the shortage of oxen with a larger workforce, but households with an under-average number of adult men had difficulties compensating for the shortage of oxen.

Both household categories evidently cultivated maximum plough-field acreages at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. Still, the difference between the lowest and the highest acreage of cultivated plough-fields grew in case of households with above-average number of adult men at the beginning of the 18th century, while in case of households with under-average number of adult men the difference remained the same as at the end of the 17th century.

(Prijevod sažetka: Ana Levak Sabolović)

Key words: Valley of Požega, end of 17th and beginning of 18th century, population, household, agriculture.